

1
MÜNDƏRİCAT

İlk mətbu nəşrlərimiz

Giriş-----	2
<i>XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda mətbuat orqanları</i>	
1. 1. İlk mətbu nəşrlərimiz-----	4
1. 2. “Tiflis əxbarı” qəzeti-----	6
1. 3. “Zakavkazski vestnik” və “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri”-----	10
1. 4. “Əkinçi” qəzetinin nəşri və fəaliyyəti-----	12
1. 5. “Əkinçi” qəzetinin başlıca mövzuları-----	18
1. 6. “Ziya (“Ziyayi – Qafqaziyyə”) qəzeti-----	24
1. 7. “Kəşkül” jurnalı və qəzeti-----	28
1. 8. XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda rus dilində çıxan mətbuat orqanları -----	32
1. 9. “Kaspi” qəzeti-----	34
<i>XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuat orqanları</i>	
2. 1. “Şərqi – rus” qəzeti-----	37
2. 2. 1905-ci il inqilabı dövründə və sonra Azərbaycan mətbuatının inkişafı-----	41
2. 3. Satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalı-----	44
2.4. Jurnalın yaradıcı heyəti və müəllifləri-----	48
III. Nəticə -----	50
Ədəbiyyat siyahısı-----	51

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycanda mətbuat tarixinin öyrənilməsi vacib və aktual məsələlərdən biridir. Mətbuat tariximizin “Əkinçi” qəzetinin yarandığı dövrdən yəni 1875 – ci ildən başladığını nəzərə alsaq, bu məsələnin öyrənilməsindəki vacibliyi bir daha özünü göstərmiş olur. Çünki o dövr elə bir dövr idi ki, mətbuat üzərində senzura vardı və çar hökumətinin təbliğindən başqa mətbu orqanlarına nəşrinə icazə verilmirdi. Hələ XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan xalqı nəinki Zaqafqaziya xalqlarının, habelə Rusiya, İran və digər ölkələrin xalqları ilə mədəni əlaqəni genişləndirməyə başlamış, özlərinin milli mətbuatını yaratmaq üçün uzun illər mübarizə aparmalı olmuşlar. Məhz bu mübarizənin nəticəsi olaraq XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalqının taleyi ilə bağlı, onun inkişafında və intibahında mühüm rol oynayan “Əkinçi” qəzeti meydana gəlmişdir. Elə buna görə də “Əkinçi” qəzetinin həmin dövrdə çapı Azərbaycan mətbuat tarixi üçün ən önəmli hadisələrdən biri, belə deyək ki, ilki idi. “Əkinçi” qəzeti Azərbaycan mətbuatının ilk qaranquşu hesab olunur.

Bolşevik mətbuatı, inqilabi – demokratik mətbuat, burjua mətbuatı, eləcə də sovet mətbuatı müasir Azərbaycan mətbuatının sələfi olmuş, zəngin təcrübəsi ilə digər xalqların mətbuatı ilə müqayisədə özünəməxsus yer tutmuşdur.

Əsas məhz “Əkinçi” qəzetilə qoyulmuş Azərbaycan mətbuatı bir neçə əsr ərzində mürəkkəb və keşməkeşli inkişaf yolu keçmiş və nəticə etibarı ilə bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. Hal – hazırda Azərbaycan mətbuatı özünün intibah dövrünü yaşayır. Bu baxımdan yazılan tədqiqat işi nəticəsində Azərbaycan jurnalistikasının keçdiyi inkişaf yolu ətraflı şəkildə araşdırılmış və müfəssəl nəticələrə gəlinmişdir. Azərbaycanda jurnalistikanın keçdiyi inkişaf yolu bu işdə müxtəlif mərhələlər şəklində təhlil olunmuş və qaranlıq qalan məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Demək olar ki, Azərbaycanda XX əsrə qədər nəşr olunmuş bütün mətbu orqanlar barəsində söhbət açılmış və Azərbaycan mətbuatının inkişafında, çiçəklənməsində bu mətbu orqanlarının rolu araşdırılmışdır.

Diplom işində əsas məqsəd Azərbaycan jurnalistikasının tarixi köklərini araşdırmaq, ilk mətbu nəşrlərimizlə bağlı bəzi məqamları işıqlandırmaqdır. Bununla da Azərbaycan mətbuatının nə qədər qədim köklərə malik olduğunu sübut etməkdir.

Təqdim olunan işdə tədqiqatın predmeti seçilən mövzu üzrə müxtəlif ədəbiyyat materiallarından istifadə etməklə Azərbaycan mətbuatının və mətbuatımızın üzərində inkişaf edən jurnalistikanın tarixi kökləri məsələsinin müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda müasir mətbuatımızın inkişafında ilk mətbuu nəşrlərimizin rolunu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycanın mətbuat tarixini öyrənmək, tədqiq etmək üçün əsas mənbə arxivlərdə, kitabxanalarda, muzeylərdə saxlanılan sənədlər, xatirələr, qəzet və jurnallar, kitablardır. Milli mətbuatımızın “Qaranquş”u olan “Əkinçi”dən bu günədək müxtəlif əqidəli, həcmli, tirajlı, çoxlu sayda qəzet və jurnallar çap olunmuşdur ki, onların hansı müəssisədə xidmət etməsindən asılı olmayaraq özümüzünkü hesab etməli, həmin mətbuat səhifələrindən o dövrün, zamanın ictimai – siyasi hadisələrini düzgün qiymətləndirməli, obyektiv olmalı, nəşir və jurnalistlərimizi yazdıqlarına görə qınamamalıyıq. Bu baxımdan diplom işində ilk mətbu orqanlarının əhatə etdiyi mövzular öyrənilməklə o dövrün ictimai – siyasi mənzərəsinə nəzər yetirilir.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda mətbuat oqranları

1. 1. İlk Mətbu Nəşrlərimiz

Uzun müddət Zaqafqaziyanın inzibati və mədəni mərkəzinin Tiflis şəhəri olması mətbuat və ədəbiyyata da öz təsirini göstərmişdir. Bakıda ilk rus qəzetinin nəşrinədək Azərbaycan xalqının iqtisadi və mədəni həyatına aid faktları Tiflisdə çıxan rus qəzetləri əks etdirirdi. XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq “Tiflisskiyə vedomosti”, “Zakavkazski vestnik”, “Kavkaz”, “Novoye obozreniye” və başqa qəzetlərdə Azərbaycan xalqının ədəbi həyatına aid yazıları əhəmiyyətli yer tuturdu(1).

Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil edilməsi onun iqtisadi həyatında da mühüm dəyişikliklər yaratdı. Çar Rusiyasının yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasəti bir tərəfdən xalqın güzəranının daha da ağırlaşmasına səbəb olurdusa, digər tərəfdən rus xalqının mütərəqqi mədəniyyətinin nailiyyətləri Azərbaycanda geniş yayılırdı. Siyasi və mədəni həyatda oyanma nəzərə çarpırdı (2).

XIX əsrin 20-ci illərində Zaqafqaziyanın inzibati-mədəni mərkəzi olan Tiflisdə rus dilində ilk mətbuat orqanının “Tiflisskiyə vedomosti” (1828-1832) qəzetinin nəşrə başlanması qəzetçilik sahəsində də canlanma yaratdı.

“Tiflisskiyə vedomosti”, Qafqazda rus dilində çıxan ilk qəzet idi. Bu qəzetdə dekabristlərin iştirakı qəzetin redaktor müavini V. D. Suxorukovun 14 dekabr hadisələri ilə sıx əlaqədar olması və s. haqqında məlumatlar vardır. Rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri haqqında maraqlı tətqiqatlar aparan alimlərimiz “Tiflisskiyə vedomosti” qəzeti haqqında da yeri gəldikcə bəhs etmişlər. Bu qəzetdə Marlinskinin “Qırmızı örtük” (1831, N 6, 7), “Vaxtı ilə dağlılara əsir düşmüş zabitin hekayəsi”, (1831, N 9, 17), şair V. Qriqoryevin oçerkləri, P. Sankoviskinin, Q. Qordeyevin şeirləri və s. əsərlər dərc edilmişdir.

“Abbasabad mühasirəsinin təsviri” (1829, N 27, 30), “Müasir tarix. Azərbaycan vilayətinin hərbi vəziyyəti haqqında ” (1829, N 38, 43), “Moskvalı dostuma məktub” (1830, N 25, və b.), “Qarabağ əyalətinə tarixi baxış”(1830, N 81-83) və s. məqalələrdə Azərbaycan haqqında, azərbaycanlıların məişəti, yaşayış tərzini və s. haqqında məlumatlar verilirdi.

Qəzetdə azərbaycanlıların şifahi və yazılı ədəbiyyatları haqqında məqalələr dərc olunurdu. A.Bakıxanov qəzetdə tərcümə əsərləri ilə çıxış edirdi. Onun “Dərbəndnamə”

əsərinindən tərcüməsi haqqında qəzet yazmışdır: “Lazımi mənbələrin tərcüməsi Qafqazın bu tərəfinin tarixini yeni dünyaya yayar...” (1829, N 44).

“Tiflisskiyə vedomosti” qəzetinin bəzi məqalələri mərkəzi qəzetlərdə yenidən dərc edilirdi. Bu qəzet 1829-cu ildə gürcü dilində, 1830-cu ildə isə Azərbaycan dilində də buraxılmışdır. Azərbaycanca qəzetin adı “Tiflis əxbarı” idi.

Tiflisdəki “Diplomatik dəftərxana” da “Tiflisdə tatar dilində qəzet nəşri haqqında” 142 nömrəli iş 29 mart 1831-ci ildə açılıb, 30 yanvar 1833-cü ildə bağlanmışdır. İş Təbrizdən Bezakın diplomatik dəftərxanaya məktubu ilə başlanır. O, xahiş edirdi ki, Azərbaycan dilindəki qəzet Təbrizdə Məhəmmədخان Əmir Nizama təqdim olunmaq üçün “ardıcıl çatdırılsın”, çünki o, qəzetin məzmunu ilə şahı tanış edəcəkdir.

Ayrı-ayrı yerlərdə “Tatar əxbarı”na abunəçilərin sayı müxtəlif olmuşdur. Quba komendantı Gimbut 1832-ci il 21 yanvar tarixli 119 nömrəli məktubunda qəzetin 30 nəfər abunəçisi olduğunu göstərdiyi halda, Bakı komendantı Kolomiysev abunəçi azlığından şikayətlənirdi.

Qəzetin Qubada yayılmasına görkəmli Azərbaycan alimi və yazıçısı A. Bakıxanovun xidməti olmuşdur. Akademik F. Qasımzadənin yazdığı kimi, “Tiflis əxbarı”nın azərbaycanca nəşrinə o zaman canişinlik dəftərxanasında tərcüməçi işləyən məhşur Azərbaycan alimi və yazıçısı A. Bakıxanov yaxından kömək göstərmişdir. (3)

1. 2. “TİFLİS ƏXBARI” qəzeti

Bu qəzetin bir nüsxəsi belə əldə yoxdur. Lakin qəzetin çıxması haqqında çoxlu arxiv sənədləri vardır. Bu sənədlər mətbuatda qismən işıqlandırılmışdır. Qəzetlərin redaktoru P. S. Sankoviski idi.

P. S. Sankoviski 1798-ci ildə anadan olmuşdur. Təhsilini xaricdə almışdır. O, bir neçə xarici dil bilirdi. 1823-cü ildə Tiflisə gəlmiş, Qafqazın baş hakiminin dəftərxanasında qulluğa başlamışdır. 1827-ci ildə o, Qafqaz nazim-əzəmi Paskeviçin yanında xüsusi tapşırıqlar məmuru vəzifəsində işləmişdir. “Tiflisskiyə vedomosti” qəzeti nəşrə başlayanda onu redaktor təyin etmişlər. Puşkinin Qafqaza gəlməsi münasibətilə Sankoviski qəzetin 28 iyun 1828-ci il tarixli 26-cı nömrəsində təntənəli bir məqalə dərc etmişdi. A.S.Puşkin “Ərzurum səyahəti” əsərində Sankoviskinin də adını çəkmiş və demişdir: “Tiflisdə iki həftəyə qədər qaldım və ordakı cəmiyyətlə tanış oldum. ” ““Tiflisskiyə vedomosti”nəşri Sankoviski bu ölkə haqqında, Knyaz Sisianov, A. P. Yermolov və b. haqqında mənə bir çox maraqlı məlumatlar verdi. Sakoviski Gürcüstanı sevir və onun parlaq bir gələcəyi olduğunu qabaqcadan görür(4).

“Tiflis əxbarı” qəzetinin materiallarını Mirzə Əpriəm Yenikolopov redaktə edirdi. O, şərq dillərini bilirdi. Arxiv materiallarından məlum olur ki, Azərbaycan dilində “Tiflis əxbarı”qəzeti farsca çıxan qəzet bağlandıqdan sonra buraxılmışdır. Farsca çıxan qəzetin abunəçiləri az olduğundan çox davam edə bilməmişdir. Bunu Qafqazın baş hakimi olmuş Baron Rozenin 1831-ci il dekabrın 30-da maarif naziri K. A. Livenə yazdığı məktubdan da bilmək olar. Baron Rozen yazırdı ki, məndən əvvəl burada fars dilində “Tiflisskiyə vedomosti”qəzeti nəşr olunmuşdur. Qəzeti saxlamaq üçün abunəçilərin sayı az olduğuna görə onun nəşri dayandırılmışdır.

Tatarlar (azərbaycanlılar)onlar üçün çıxan qəzeti (fars nüsxələri nəzərdə tutulur)-təbiətlərinə xas olan maraqla və məmnuniyyətlə qarşıladılar, lakin olduqca az abunə ilə kifayətləndilər. Çünki fars dili nəinki bizə mənsub olan tatarlar (azərbaycanlılar) yaşan Zaqafqaziya ölkəsində, hətta Azərbaycanın özündə də az yayılıbdır. Həmin nəşrdən gözlənilən fayda məni, onu bərpa etmək zərurətinə inanırdı, lakin fars dilində yox tatar dilində (5).

Baron Rozen maarifin nəzərinə çatdırırdı ki, “Tiflis əxbarı”qəzetində fars dilində çıxan qəzetin məzmununa müvafiq materiallar veriləcəkdir. Dövlət tərifindən Zaqafqaziya müsəlmanlarına verilən yüksək mükafatlar haqqında məlumatlar. 2. Asiyalılar üçün anlaşılıqlı və maraqlı xarici və daxili yeniliklər. 3. Yerli əhali arasında Avropa təhsilinə, sənayesinə rəğbət oyadan müxtəlif məlumatlar.

“Tiflis əxbarı”qəzetini təkcə Zaqafqaziyada deyil, İranda, Türkiyədə də oxuyurdular. Çar idarələri Azərbaycan dilində çıxan qəzetin nəşrinə icazə verməklə yanaşı, eyni zamanda bərk həyacanlanırdılar. Çar məmurları qorxurdular ki, hökumətin xalq əleyhinə gördüyü tədbir hiss olunmadan qəzet səhifəsində çıxa bilər və camaatın bundan xəbəri olar. Odur ki, lazımı tədbirlər görürdülər. Bunu Baron Rozenin 1831-ci il dekabrın 31-də Xarici İşlər Nazirliyi yanında Asiya departamentinin müdiri Rodofinikinə göndərdiyi məktubdan aydın hiss etmək olur. Məktubda deyilirdi ki, həmin qəzetdə hökumətin siyasi görüşləri əks olunacaqdır. Odur ki, bəzi şeyləri redaktora bildirmək lazım deyildir.

“Tiflis əxbarı”qəzetinin Azərbaycan dilində ilk nömrəsi 1832-ci ilin yanvarında çıxmışdır. Sənədlərin birində deyilir: “Bu il yanvarın 1-dən Tiflisdə aşağıdakı şərtlərlə tatar dilində qəzet buraxılacaqdır. 1. Qəzet həftədə bir dəfə çıxacaqdır. 2. Rusca nəşrində olduğu kimi, tatar qəzetinin də illik abunə haqqı gümüş pulla 8 manat, yarım illik isə 5 manatdır. 3. Nömrələrin vaxtında çıxmasına və abunəçilərə müntəzəm çatdırılmasına nəzarət qəzetin baş redaktoru, baş saray müşaviri Sankoviskiyə tapşırılır. Qəzet almaq istəyənlər ona ya şəxsən, ya da ki, yerli hökumət vasitəsilə müraciət edə bilərlər. (6)

Bu məzmununda elanlar Ermənistan vilayətinə, Axalsıx paşalığına, müsəlman əyalətləri idarəsinə, Şirvan, Şəki, Bakı, Quba, Dərbənd, Lənkaran komendantlarına göndərilmişdir. Elanla yanaşı, qəzetə abunəçilər toplamaq haqqında göstəriş də verilmişdir. Alınan cavablardan bir neçəsi Gürcüstan Dövlət Arxivində saxlanılır. Məsələn, Quba komendantı podpolkovnik Gimbut yazırdı:“Tatar dilində çıxan “Tiflis əxbarı” qəzetini almaq istəyən 30 nəfər, rus dilində almaq istəyən iki nəfərdir”. (7)

Bakı komendantı podpolkovnik Kolomisyev məktubunda deyirdi ki, Bakıda qəzetə yazılmaq istəyənlər tək-təkdir. Ümumiyyətlə, camaat qəzetə yazılmaq istəmir. Ona görə

ki, keçən illər fars dilində çıxan qəzetin abunəçiləri nömrələrin birini də almamışlar. İndi də tamam etiraz edirlər.

“Tifliskiye vedomosti” qəzetində Azərbaycanın maddi və mədəni tarixinə aid bir sıra maraqlı faktlar vardır. Həmin faktların çoxu görkəmli alim və yazıçı A. Bakıxanovun adı ilə bağlıdır. Qəzetdə “P. S. ” imzası ilə (zənnimcə redaktor P. S. Sankoviskidir) çıxmış “Ərdəbil məscidinin təsviri” məqaləsi (3 oktyabr 1828, N 14) məhşur Şeys Səfi tarixi abidəsində və onun nəzidindəki kitabxanaya həsr olunmuşdur.

Qəzet sonrakı illərdə İran və Türkiyə ərazisindəki qiymətli əlyazma kitabları xəzinələri barəsində materiallar buraxır, böyük kitabxanaların fondu haqqında siyahı dərc edirdi. Siyahıda Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində adı vardı. “Şərq kitablarının və əlyazmalarının Ərzurum və Bəyaziddən 1829-cu ildə əldə edilmiş siyahısı” sərəlvhəsində (1829 N 46), sənətdə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə “sinin (N 43), Xaqani Şirvani küliyyatının da (N 44) adı yazılmışdır.

Qəzet, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun xidməti işində fərqlənməsini xüsusilə qeyd edirdi. A. Bakıxanovun fars dili qrammatikasını (“Qanuni-Qüdsi”) yazması, istedadlı bir tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərməsi də nəzərə çatdırılırdı. Qəzet yazırdı ki, məhşur “Dərbəndnamə” əsərini A. Bakıxanov rus dilinə səlis tərcümə etmişdir (1829, N 44, 45). Həmin faktlar göstərir ki, A. Bakıxanov “Tifliskiye vedomosti” redaksiyası ilə əlaqə saxlamışdır. “Tifliskiye vedomosti” qəzetində bədii ədəbiyyat nümunələri də çap olunurdu. P. S. Sankoviskinin özü lirik şeirlər yazırdı. Qəzetin 1830-cu il 68-ci nömrəsində Azərbaycan xalq eposu “Koroğlu” haqqında məqalə verilmişdir. Məqalə təsviri səciyyə daşısa da, eposun rus oxucularına tanıtılması ilk addım idi. “Tifliskiye vedomosti” səhifələrində Azərbaycanla əlaqədar memuar səciyyəli səyahatnamə və xatirələrdə də vardır. “Z. . . v” imzası ilə verilən səyahət-xatirələr Qarabağın o zamankı həyatına həsr edilsə də real həyatı görməkdən çox uzaq, fantastik səciyyədədir. Şahbulaq qalasına həsr olunan məqalə tarixi həqiqətə yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir (8). Məqalənin müəllifi “Qarabağ astroloqu və ya Şuşa qalasının 1752-ci ildə bina edilməsi”(Moskva, 1834) adlı tarixi fantastik romanın müəllifi P. Zubovdur. Qəzet həmin romandan parçalarda buraxmışdır. Əsərdə tarixi faktlar təhrif olunmuş, ən pisi isə yerli xalqlara qeyri-obyektiv münasibət bəslənilmişdir.

Azərbaycanın Rusiya tarixinə daxil edilməsi gedişinin bəzi mənzərələri də qəzetdə öz əksini tapmışdır. “Baş komandan knyaz Sisianov tərəfindən Gəncə qalasının qəfl hücumla alınması” 1804-cü ilin qanlı hərbi münaqişələrinə həsr edilmişdir(10).

Qəzet 1833-cü ilin əvvəllərinə qədər çıxmışdır. Sankoviski 1832-ci il oktyabrın 19-da vəfat etdikdən sonra əməkdaşlardan Zubaryov və Qordeyev hər üç qəzetin nəşrini davam etdirmək istəmişlər. Lakin üç qəzeti redaktə etmək onlar üçün çətinlik törətmişdir. Bir-birinin ardınca hər üç qəzet bağlanmışdır. Bundan sonra Tiflisdə bir neçə il Azərbaycan dilində qəzet çıxmamışdır.

1.3. “ZAKAVKAZSKI VESTNIK” VƏ “QAFQAZIN BU TƏRƏFINİN XƏBƏRİ”

Həftəlik “Zakavkazski vestnik” qəzetinin ilk nömrəsi redaktor əvəzi kimi “Sovetnik Lyubarski” imzalamışdır. 1841-ci ildən redaktor yerindən “İspolnyayuşi doljnosti vitsequbernatora Vasilkoviski” imzası gedir. Sonra isə P. İoseliani redaktor olur. Qəzet ardıcıl olaraq şənbə günləri çıxır, hər il 52 nömrəsi buraxılır.

“Zakavkazski vestnik” iki müstəqil şöbədən ibarət idi: rəsmi və qeyri-rəsmi. Rəsmi hissədə fərmanlar, hökumət və inzibati orqanlara aid materiallar, qeyri-rəsmi şöbədə isə Zaqafkaziya xalqının iqtisadi və mədəni həyatını əks etdirən, rus mədəniyyətini təbliğ edən materiallar dərc olunurdu.

Redaksiya qeyri-rəsmi şöbənin açılmasının məqsədi barədə yazırdı: Zakavkazski vestnik” qəzetinin qeyri-rəsmi şöbəsinin məqsədi oxucuları Zaqafkaziya ölkəsinin keçmiş və müasir məişəti ilə tanış etməkdir. Burada kiçik hekayələr, gürcü, erməni və tatar (Azərbaycan) dillərindən tərcümə edilmiş tarixi məqalələr, arxeoqrafiya, yumor, ölkə üzrə səyahətlər, felyetonlar dərc ediləcəkdir(11).

A. Bakıxanovun dostu məhşur şərqsünas İ. Berezin Azərbaycandan getdikdən bir neçə il sonra “Zakavkazski vestnik” qəzetinə “Bakı atəşləri” adlı silsilə məqalələr yazmışdır. Bu publisist-etnoqrafik oçerklərdə Bakı və Abşeronun o zamankı təsviri verilmişdir. (1850, N 25-27).

Kazan universitetinin şərq dilləri mütəxəssisi İ. Berezin professor Mirzə Kazımbəyin Tərtib etdiyi marşrut üzrə 1842-ci ildə Dağıstan və Azərbaycandan keçməklə şərq ölkələrinə səyahət etmişdir. Qubada olarkən o, A. Bakıxanovla görüşmüş, sonralar çap etdirdiyi “Dağıstan və Zaqafqaziya səyahəti” əsərində(1849) Azərbaycan aliminin qonaqpərvərliyi, zəngin kitabxanası haqqında danışmışdır. Onun aşiq və xanəndələrimizin ifaçılıq məharəti barədə məqaləsi də maraqlıdır.

“Abşeron yarımadasına səyahət” məqaləsində də maraqlı məqamlar vardır. O yazır: “Mən son vaxtlarda Tehran, Qahirə və Konstatinopolda müsəlman artistlərinin çıxışlarını eşitmişəm, amma Abşeron yarımadasında Əliyarbəyin oxumasını daha böyük razılıqla xatırlayıram”(1847, N 21).

1845-ci ildən “Zakavkazski vestnik”də Bakı həyatına, xüsusilə Bakıda neft emalı məsələlərinə dair publisist materiallar buraxılır. Məqalələrin birində (1845 N,4) Makedoniyalı İsgəndər dövrünün tarixçilərindən qeydlər verilir, Abşeronda yarana atəşgahlar, hindli atəşpərəstlərin mərasimləri xatırladılır, Maşdağa, Buzovna, Mərdəkan, Şüvəlan, Nardaran, Bilgəh kimi yaşayış məntəqələrinin təsviri, xalqın maddi vəziyyəti və məişət, adət-ənənələri işıqlandırılır.

Bu qəzet sonralar gürcü və Azərbaycan dillərində də buraxılmışdır. Tədqiqatçı A. Z. Abramişli həmin qəzetin birinci nömrəsini tapmış, foto-sürətini mətbuatda çap etdirmişdir. Həmin foto-sürətdən və müəllifin verdiyi məlumatdan aydın olurdu ki, Qafqazın bu tərəfinin xəbəri 1845-ci ildə nəşr edilmişdir.

Qəzetin birinci nömrəsində ilk səhifədə senatın fərmanının bir hissəsi dərc edilmişdir. Fərmanda göstərilir ki, “Hərgah mənzilbəmənzil göndərilən məhsuldar yolda fəvt olalar, lazımdır ki, vilayət hakimləri onları dəfn etsinlər”. Fərmanda dəfn xərcinin ödənilməsi, qəza məhkəmələrinin və hərbi hissələrin bu məsələ ilə əlaqədar vəzifələri qeyd olunmuşdur. Həmin səhifədəki başqa bir yazıda Qara dənizin şərqində, Kuban və İnqur çaylarının arasındakı gömrükxanalarda vergisiz mal gətirməyə izn verildiyi bildirilir.

Bu materiallardan görünür ki, “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” rəsmi dövlət məlumatlarını verən, fərmanları, qərar və qanunnamələri yayan bir mətbuat orqanı idi.

Qəzetin redaktoru Platon İoseliani, tərcüməçisi Babacan Lazarev olmuşlar. Bu qəzet də çox davam etməmişdir. Dəqiq olmayan məlumata görə 1846-cı ildə bağlanmışdır.

40-cı illərdə M. F. Axundov və Mirzə Şəfi Vəzəh birlikdə Azərbaycan dilində kitablar çap etmək üçün mətbəə yaratmağa təşəbbüs etmişdilər. Onların bu təşəbbüsü müfəvəqiyyətsizliklə nəticələnmişdi. Lakin bu təşəbbüs Azərbaycan maarifpərvərlərinə milli mətbuat yaratmaq uğrunda mübarizənin zəruriliyini hiss etdirmişdi.

“Tiflis xəbəri” və “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” ilə əlbəttə, milli Azərbaycan mətbuatı yaranmadı. Bunlar ancaq onun rüşeymi oldu. Eyni zamanda bu orqanlar H. Zərdabinin təşəbbüsü ilə yaranan milli Azərbaycan mətbuatının açılmaqda olan sübhünü xəbər verirdi.

1. 4. “ƏKİNÇİ” QƏZETİNİN NƏŞRİ VƏ FƏALİYYƏTİ

XIX-cu əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda maarif və mədəniyyət marağı artırdı. Rusiyanın mədəni mərkəzlərində təhsil almış, elmin yeni nailiyyətlərdən xəbərdar olan insanlar öz vətənlərinin taleyi ilə maraqlanmağa başlayırdılar. Feodal-patriarxal adət ənənələrini, geriliyi, ətaləti görən həmin ziyalıların fəaliyyət sahəsi genişlənirdi.

Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində, xüsusilə Bakıda, Gəncə, Şamaxıda və Şuşada yeni məktəblər açılırdı. 70-ci illəridə gimnaziyalar və real məktəblər yaradılmışdır. Maarifi və mədəniyyəti yaymaq uğrunda A. Bakıxanovun, M. Ş. Vazehin, M. F. Axundovun apardığı mübarizə 70-ci illərdə ziyalıların yeni-yeni dəstələri tərəfindən inkişaf etdirilirdi. Maarifçilik ideyaları da yetkinləşirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri Həsənbəy Məlikov Zərdabi idi. H. Zərdabi 1842-ci ildə Göyçay qəzasının Zərdab kəndində anadan olmuşdur. 1852-ci ildə Şamaxıda rus dilində olan şəhər məktəbinə qəbul edilmişdir, oranı bitirdikdən sonra Tiflis gimnaziyasının V-ci sinifinə göndərilmişdir.

1861-ci ildə gimnaziyanı gümüş medalla bitirən H. Zərdabi Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsinə daxil olmuşdur. O zaman Moskva Universiteti yeni mütərəqqi ideyaların mərkəzinə çevrilmişdir. Belə bir mühitdə Həsənbəy Zərdabinin də gözləri açılır, mütləqiyyətə qarşı onun kəmi artırdı. H. Zərdabi qabaqcıl fikirli adamlarla dostluq edib, mütərəqqi ideyalara silahlandığı kimi, dərslərində də hamıya nümunə olmağa çalışırdı. O, 1865-ci ildə universiteti müfəvəqiyyətlə bitirib namizədlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

Universiteti bitirdikdən sonra Həsənbəy Zərdabi Tiflisə gəlib bir müddət torpaq işləri ilə məşğul olan idarədə (“Mejevaya plata”) çalışmışdır. Kəndlilərin mənafeyini müdafiyyə etdiyi üçün işdən çıxarılmışdır. 1868-ci ildə Quba məhkəməsində katib işləyərkən mövcud qanunsuzluqları görmüş, bu işə nifrət etmişdir. Odur ki, idarə işlərindən tamam əl çəkib 1869-cu ildə Bakıya köçmüş real gimnaziyanın təbiət müəllimi təyin olmuşdur.

H. Zərdabinin yaradıcılığında, ictimai-siyasi fəaliyyətində “Əkinçi” mühüm yer tutur. O, qəzet çıxarmaq fikrinə 1868-ci ildə düşmüşdü. Bakıda real gimnaziyada işləməyə başladıqdan sonra bu fikir onda daha da qüvvətləndi. Lakin çar idarələrindəki

süründürməçilik, hərc-mərclik uzun müddət Həsənbəy Zərdabini öz məqsədini həyata keçirməyə qoymadı. Hənifə xanım Məlikovanın göstərdiyi kimi, “qəzetin nəşrinə icazə almaq yeddi il çəkdi”(12).

“Əkinçi”ni çıxarmağın çətinliyi barədə H. Zərdabi sonralar yazmışdır: “Bəs qəzetini necə çıxarım? pul yox, yazıçı yoldaş yox, çapxana yox, hürufat yox, bir-iki oxuyanda olmayacaq. Dövlət tərəfindən izin almaq da ki böyük bəladır”(13).

Həqiqətən “Əkinçi”nin nəşrinə icazənin çox çətin olduğu senzura maneələri arxiv sənədlərində aydın ifadə edilmişdir.

Qafqaz Senzura Komitəsi qəzətdə “baş məqalə”nin nədən ibarət olacağı haqqında H. Zərdabidən izahat istəmişdir(14). H. Zərdabi baş “məqalə”də “yerli ehtiyac və tələbləri” necə ifadə edəcəyi haqqında 1873-cü il, 1 noyabrda Qafqaz Senzura Komitəsinə öz fikrini yazmışdı (15).

Nəhayət, qəzetin nəşrinə 1875-ci ildə icazə verilmişdir. Qəzetin çıxması xəbəri Qafqazdakı bütün azərbaycanlılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

1875-ci il iyulun 22-də “Əkinçi”qəzetinin birinci nömrəsinin çıxması ilə Azərbaycanda milli dövrü mətbuat yaranır. Bu qəzet təsadüfi meydana gəlməmişdi. Zərdabi və onun məsləkdaşları Azərbaycan xalqının gerilikdən çıxarmaq, cəhalət və mövhumata ağır zərbə vurmaq, yeniliyi təbliğ etmək kimi çətin vəzifəni üzərinə götürmüşdülər. Qəzet hansı məsələləri əhatə edəcəkdir? H. Zərdabi bu suala birinci dövrdə dərc etdiyi məqalədə ətraflı cavab verirdi. Həmin məqalədə deyilirdi ki, qəzetin məramnaməsi belə olacaqdır:

1. Daxiliyyə-buradakı məqalələr qəzetin münşisinin özü tərəfindən yazılacaqdır.

2. Əkin və zirayət xəbərləri - yəni bizim və ya qeyri-vilayətlərdə olan əkinlərdən, onları becərmək vaxtında əsablardan, əkin yerini şum etməkdən, əkin yerini yerinio quvvətli etməkdən ötrü o yerə qeyri şeylər qarışdırmaqdan, xülasə əkindən və əkini biçib, götürüb, qurudub, döyüb saxlamaqdan danışıq olacaqdır. Həmçinin bu ikinci fəsildə maldarlıqdan, mallardan əmələ gələn şetlərdən danışıq olacaqdır, yəni bizim və qeyri-vilayətlərdə nə qismi mallar saxlamaqdan və ya nə tövr saxlamaqdan və onlar əmələ gələn şeyləri nə tövr yaxşıraq əmələ gətirməkdən danışılacaqdır.

3. Elm xəbərləri-yəni elm və imtahan yolu ilə aşkar olan, məsələn, bədəninə və malına nəfi olan xəbərlərdən danışılacaqdır.

4. Tazə xəbərlər-bir neçə qism olacaqdır, əvvələn ticarət xəbəri olacaqdır, yəni bizim vilayətimizdə və ya qeyri-vilayətimizdə bir şey, məsələn, buğda filan şəhərdə, ya filan kənddə nə qiymətə və nə tövr satılmaqdan xəbər verəcəkdir və s. (16).

Bu məlumatdan göründüyü kimi Zərdabi qəzetin 4 əsas şöbəsi olacağını müəyyənləşdirmişdi. Lakin qəzetin 6 nömrəsi çıxdıqdan sonra yəqin oldu ki, qəzetdə məktublar şöbəsi açılmalıdır. Odur ki, “Məktubat” başlığı altında materiallar dərc olunmağa başlandı. Bu beş şöbə qəzetin sonuncu nömrəsinə qədər davam etmişdir.

H. Zərdabi qəzetə ana dilini öyrədən bir məktəb kimi baxırdı, yazırdı ki, Azərbaycan mətbuatı öz milli zəmini üzərində inkişaf etməyə qadirdir, qəzet xalqın həyatında inkişafa doğru təkəvverici amil ola bilər. Lakin mətbuata meyl göstərən, onu özünə sənət seçən adamların olmaması Zərdabini tutduğu böyük yolda çətinliklərə salırdı. O, bu barədə yazırdı: “Dünyada hər qəzeti beş və ya on adam inşa edir”onu çap eyləyən, hürufatını düzən, qələtlərini düzəldən başqa şəxslər olur. Amma bu işlərin hamısını gərək mən özüm görüm. Hətta bizim müsəlman şəhərində bir savadlı olan müsəlman yoxdur ki, qəzetə baxıb onun qələtini düzəltsin və ya hürufatını düzsün”(17).

Azərbaycanda milli dildə qəzet çıxarmaq üçün mətbəələrin olmamasının nəticəsi idi ki, İranda, Türkiyədə çap olunan qəzet və kitablardan istifadə edilir və bunun nəticəsində dilimizdə xarici sözlərin, ifadə tərkiblərin işlədilməsinə şərait yaradılırdı. Bunun əleyhinə çıxan Zərdabi yazırdı: “Onların kitablarını bizim adam üçün oxumaq çətindi. Ona binaən yaxşı olardı ki, bizim millət qeyrəti çəkən qardaşlar bir icma bina edib, çapxana açıb öz dilimizdə çap elətdirib kitabları xalqa müftə, ya bir az qiymətə paylasın. ”

“Əkinçi”qəzeti haqqında maraqlı arxiv sənədləri vardır. Qafqaz Sensura Komitəsi Qafqaz canişinliyi baş idarəsinə yazdığı məktubunda “Əkinçi”qəzetinin nəşri, məqsəd və vəzifəsinə şübhə ilə yanaşır: “. . . Arzu olunur ki elmi məqalələrin məzmunu iqtisadi və əhalinin ən yaxın mülki məişət məsələlərinə aid olsun; bütün müasir həyat quruluşunu müzakirə edən, modda olan siyasi görüşlərlə və rəmzlərlə doldurulmasın”(19).

Həmin sənəddə daha sonra deyilirdi: “Cənab Məlikovun baş məqalə adı altında yalnız yerli ehtiyac və tələblərə həsr olunmuş yazılarında nəyi nəzərdə tutduğunu bilmədiyindən, komitet bütünlükdə proqram haqqında qəti fikr söyləməyə çətinlik çəkir”.

H. Zərdabi səbrlə, təkidlə “Əkinçi”nin nəşrinə icazə almaq üçün mübarizə aparırdı. Nəyahət, 1874-cü il, oktyabrın 5-də Qafqaz canişinliyi baş idarəsi dəftərxanasından Qafqaz Sensura qaydaları gözlənilsin, həm də icazə verilmiş proqramdan heç vaxt kənara çıxılmasın.

Həmin qərar haqqında Bakı qubernatoruna lazımi göstəriş verməklə, əlahəzrətin əmri ilə baş idarə rəisi dəftərxanası Qafqaz Sensura Komitəsinə də lazımi sərəncam verməyi lazım bilir (21).

Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivinin sənədləri içərisində “Əkinçi”nin nəşrinə icazə almaq məqsədilə H. Zərdabinin yazdığı 4 may 1873-cü il tarixli ərizəsi vardır. Bu ərazidən və başqa sənədlərdən bir çox faktlar öyrənirik: “Əkinçi”nin proqramı, Həsən bəyə qəzet nəşri üçün qubalı Abdulla Ağa Bakıxanovun (Abbasqulu Ağa Bakıxanovun qardaşıdır) 1000 manat məbləğində pul verməsi və s. (22).

H. Zərdabi ərizəsində yazırdı: “Quba mülkədarı general-mayor Abdulla Ağa Bakıxanov mənə Bakı şəhərində tatar dilində qəzet nəşr etmək məqsədilə mətbəə açmaqdan ötrü 1000 manat pul verir. Bu təsadüfdən istifadə edərək mən aşağıdakı şərtlər əsasında qəzet nəşr etməyi qərara almışam: birinci, qəzetin redaktorluq və nəşirlik vəzifəsini öz öhdəmə götürürəm; ikinci, qəzet Bakı şəhərində, Zaqafqaziya ölkəsinin başa düşə biləcəyi tatar dilinin Azərbaycan ləhcəsində nəşr olunacaqdır; üçüncü, ilk vaxtlar qəzet iki həftədə bir dəfə, bir çap vərəqi həcmində buraxılacaqdır; dördüncü, ilk vaxtlar qəzetin abunə qiyməti, göndərmək və çatdırmaqda daxil olmaqla, ildə iki manat olacaqdı; beşinci, qəzetin nəşri kağız üçün xərclər, xidmətçilər və mətbəə binası tutmaq üçün xərclər çıxmaqla, qəzet üçün toplanan pul Bakıda təsis sərflərinə olacaqdır; altıncı, qəzet “Əkinçi” adlandırılacaq; yeddinci, qəzetin nəşrinə 1873-cü ilin sentyabrında başlayacaqdır. (23).

Abdulla Ağa Bakıxanovun 4 may 1873-cü il tarixli məktublu H. Zərdabinin ərizəsilə birlikdə Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivi fondundadır. 24 oktyabr 1873-cü ildə Abdulla Ağa Bakıxanov Qubada ikinci məktubla Həsən bəy Zərdabiyə müraciət edərək “Əkinçi”ni

çıxarmaq yolunda heç şeydən, xüsusilə maddi çətinlikdən çəkinməməyi arzulayır və yazır ki, lazım gəlsə, əlavə pul verməyə də hazırdır(24).

Məlumdur ki, hürufat əldə etmək üçün H. Zərdabi 1874-cü ilin iyul-avqust aylarında İstanbulda olmuşdur. O yazır: “dörd ildir ki, qəzeti çap etməyə izn istəmişik və bu zamanda dünyanı gəzib hürufatı tapmışıq”. Bu zəhmətlərə heç bir qəzeti öz nəfindən ötrü çap eləmədən razı olmaz.”(26).

“Əkinçi”də iştirak edən bir çox müəlliflərin açıq və gizli imzası olduğu halda, H. Zərdabi öz məqalələrinə imza qoymamışdır. Tədqiqatçılar “Daxilliyə”də olan məqalələri H. Zərdabiyə aid edərkən onun ilk nömrədə verdiyi belə bir qeydə istinad edirlər: Əvvəlinci fəsil daxilliyə olacaqdır, yəni qəzetin münşisinin özü tərəfindən yazılan şeylər olacaqdır”(28)

“Əkinçi” qəzetinin ilk nömrəsinin sərlövhəsi altında yazılmışdır:”Bu qəzet çap olunur Qafqaz vilayətinin Badkubə şəhərində, hər kəs elamnamələr və məktubat göndərmək xaiş etsə, qəzeti çap etdirənin adına göndərsin. Bu qəzeti almaq xaiş edən kəslər qəzetin yuxarıda zikr olan qiymətini lazımdır qəzeti basdıranın adına göndərsinlər və öz adlarını və sakin olduğu yerlərini yazıb məlum eləsinlər. Bu qəzeti çap eylədir Badkubə gimnaziyasının müəllimi Həsən Məlikzadə Zərdabi”.

“Əkinçi”nin nəşrə başlanmasını ürəkdən alqışlayan görkəmli maarifpərvər şair Seyd Əzim Şirvani yazmışdı:

Həzəran şükr kim, bir şəxs-aliqədr hümmətdən,

Qəzet bünyadına Rusiyyədə izn aldı dövlətdən. . . (29)

Qəzetin ətrafında toplaşan müəlliflər - H. Zərdabi, S. Ə. Şirvani, M. F. Axundov, Ə. Gorani, N. Vəzirov və başqaları dövrün qabaqcıl maarifpərvərləri, ziyalıları idilər. Onlar “Əkinçi”nin tərəqqipərvər istiqamətini də müəyyənləşdirirlər.

Cəmiyyətdəki mənfiliklər və geriliklərlə mübarizədə tərəqqipərvər mətbuatın rolu haqqında H. Zərdabi böyük ehtirasla yazırdı: “Qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz; onun borcudur işlərini yaxşı və yamanlığa ayinə kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nikü-bədənindən xəbərdar olub əlacının dalıncan olsun”(30).

Zərdabi qəzet oxuyanların sayını artırmaq üçün çox vaxt nömrələri pulsuz paylayırdı. Bunu birdə onunla izah etmək lazımdır ki, Zərdabi əsl mənada, vətənpərvər və humanist

idi. Hələ qəzet çıxmamışdan əvvəl Zərdabinin M. F. Axundova göndərdiyi məktubda bunu aydın görmək olar. Zərdabi bu məktubda nəyə görə böyük zəhmət bahasına qəzet çıxarmaq üçün səy göstərdiyini belə şəhr edir: “Bəlkə sizə belə bir şey düşündürür ki, nə üçün başda birisi deyil, məhz siz, özü də müftə, bir “quru sağ ol” eşitməyə belə ümitsiz olmadan bu barədə zəhmət çəkəsiniz. Onda mən məcburam deyəm ki, xalqa, sənə doğma olan xalqa məhəbbətdən, avamların maariflənməsindən söhbət gedən yerdə bu sual ortaya gəlməlidir; xalqın, həm də geridə qalmış avam xalqın, sənin və mənim qardaşımın maariflənməsi işinə özünü həsr edən bir adamı belə bir fikir yoldan qoymamalıdır. O, mükafatını öz-özünə, işini görə-görə vicdanı qarşısında duyacaqdır”(31).

Həsən bəy Zərdabinin jurnalistik fəaliyyətini tədqiq edərkən bu sözlərin dərin mənası hər bir məqalədə, hər bir yazıda özünü göstərir. Onun məqaləsinin qüvvətli cəhətlərindən biri də irəli sürülən fikirlərin insanpərvərlik ruhunda, vətənpərvərlik ruhunda olmasıdır. Hənifə xanımın xatirələrinin bir yerində bu cəhət belə səciyyətləndirilir: “Bir dəfə fransız qəzetinin baş muxbiri Bakıya gəlmişdi. O, Rusiyada, xüsusilə Bakıda qəzet işinin qurulmasını öyrənirdi. O, bütün Rusiyada Azərbaycan dilində çıxan yeganə qəzetlə maraqlanıb, Həsən bəyin yanına gəlmişdi. Qəzetin üç il müddətində ancaq üç yüz abunəçisi olduğunu bilincə müxbir təəccüblə Həsən bəyə baxıb səmimi sürətdə dedi: “Siz qəhrəmansınız, bizim Fransada bu cür yoxsul qəzetlər üçün işləyən adam tapılmaz. Görünür, siz öz xalqınızı çox sevirsiniz”(32).

Beləliklə, Zərdabi oxucuya başa salmaq istəyirdi ki, Fransada dövlət quruluşu bizimkindən yaxşıdır. Orada məlişi camaat seçir, dövlət işlərini tək bir adam deyil, məclis idarə edir. Elmin maarifin təbliği Zərdabinin jurnalistikanın ana xəttini təşkil edir. O, cavanlara müraciətlə deyirdi ki, beş gün ömrün ləzzətindən ötrü milləti, qardaşlarınızı atıb onları kor və sərgərdan qoymayın. Elm təhsil edin. Qoyun sizə mollar lənət oxusun, avamlar daşa bassın. Gələcəkdə millətin gözü açılanda sizə rəhmət oxuyacaqlar.

Zərdabinin həm jurnalistik, həm də elmi fəaliyyətində materialist görüşlər özünü əks etdirir. Onun “Torpaq, su və hava”, “Bədəni salama saxlamaq düsturüləməli” əsərlərində, 1905-1906-cı illərdə “Həyat” qəzetində, 1907-ci ildə “Dəbistan” jurnalında çıxan məqalələrində bu görüşləri hiss etmək olar.

1.5. “ƏKİNÇİ” QƏZETİNİN BAŞLICA MÖVZULARI

H. Zərdabi və eləcə də “Əkinçi”nin başqa müəllifləri Rusiyada təhsil alırdıqları illərdə “Polyarnaya Zvezda”, “Kolokol”, “Sovremennik” kimi demokratik mətbuat orqanlarının mütərəqqi ideyaları ilə tanış olmuşdular. Odur ki, məqalələrində Azərbaycan xalqının yüksəlişi məsələlərinə tez-tez toxunurdular. Onları feodal quruluşunun məhv olacağına inanırdılar. Əsgər ağa Gorani məqalələrinin birində hətta yazırdı ki, quldarlığı feodalizmi də kapitalizm əvəz edəcəkdir. “Əkinçi” insanların adi hüquqlardan belə məhrum olduğunu açıqcasına deyirdi. 1877-ci ildə çıxan 6-cı nömrədə o yazırdı: “Bizim şəriətimizə görə qulu azad etmək çox böyük savab olduğunu bilə-bilə biz özümüz öz xaişimizlə bir-birimizə qul olmuşuq: rəiyyət padşaha, övrət kişiyyə, uşaq ataya, nökr ağaya, şagird ustaya məgər qul deyilmi? Bəli, biz hamımız quluq. Buna səbəb bizim ata-baba adətlərimizdir. Xülasə, Şərqi zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa biz tərəqqi etməyəcəyik və edə də bilmərik”.

Qəzet başqa bir məqalədə söz azadlığının olmamasına acıyaraq yazırdı: “Məlumdur ki, heyvan haraya getsə gedər, hər tərəfə istəsə baxar, hər nə istəsə eləyər; haçan keyfi necə istəsə mələyər, amma insan nəinki özü istədiyini edə bilmir, hətta keyfi istədiyi kimi danışa da bilmir”.

“Əkinçi” mühərrirləri bunun səbəbini ata-baba qaydalarının dəyişilməsində, inkişafın zəifliyində görürdülər. Qəzet üstüörtülü şəkildə olsa da, çarizm üsul-idarəsini, onun törətdiyi cinayətləri tənqid edirdi. Qəzetin dərc etdiyi bir neçə xəbərə nəzər salaraq: “Peterburqda dekabrın 6-da Kazanski sobor kilsəsində dua oxunan vaxtda bir neçə tələbə və qeyri dövlətin üstə nalayiq sözlər danışib. İndi senat onların işinə baxıb, qət edib çoxunu Sibirə göndərib”(50). “Ural kazaklarının yerlərində təzə əsgəri qayda qoyulandan sonra bəzi şəxslər ol əmrə razı olmadığına binaən hökm olunub ki, onları öz külfətləri ilə tutub Türküstanə göndərsinlər” (51).

Həmin xəbərlərdən çıxan məntiqi nəticə bu deyilmi ki, çarizm siyasəti insanlar üçün fəlakət və bədbəxtliklər törədir?!

Qəzet cəmiyyətin əzənlərdən və əzilənlərdən ibarət olduğunu açıq etiraf edirdi. Əzənlər sinfinə mənsub olan bəylər, ağalar “Əkinçi”nin əsas tənqid hədəfi idi. Qəzet yazırdı ki, əlbəttə, bəylər “xəlqin xoşbəxtlik fikrini çəkməz. Onun üçün pul gərəkdir ki,

keyfi-damağa məşğul ola və millət əvəzinə heyvan gərəkdir ki, ona hakimlik edib, öz bəyliyini zahir edər” (52).

“Əkinçi”nin müəllifləri xalqın zülm altında olmasının əsas səbəblərindən birini elmsizlikdə görürdülər. Onların fikrincə adamların biri digərinə avamlıq üzündən qul olur. Məqalələrin birində deyilir: “Məlumdur ki, bir heyvan bir ahunu şikar edib özü yeyir və əgər bir qeyri heyvan onun əlindən o ahunu almaq istəsə, onunla ölənəcən dava edər, amma insan qan-tər töküüb qazandığını avamlığı cəhətdən öz əli ilə özündən güclülərə verib onların dəxi artıq təvanə olmağına bais olur ” (54). Məhz buna görə də qəzet oxucuları elmi olmağa, maarif ardınca getməyə, gözüaçıqlığa səsləyirdi.

H. Zərdabi və digər maarifçilər “Əkinçi” dövründə cəmiyyətin inqilabi yolla dəyişdirilməsi fikrinə gələ bilməmişlər. Əsil azadlıq əldə etmək üçün ictimai quruluşun dəyişilməli olduğunu görməmişlər. Onların bir çoxunun cəmiyyət haqqında fikirləri 1905-ci il inqilabından sonra inkişaf edib kamilləşmişdir.

Qəzet əkinçiliyin inkişafına kömək edən çoxlu material dərc etmişdir. Torpağın elmi qaydada becərilməsini, əkinçilikdə, kollektivçiliyi, heyvanların saxlanması, heyvandarlıq məhsullarının hazırlanmasında yeniliyi təbliğ edən materiallar sadəcə adamlar arasında “Əkinçi”nin nüfuzunu artırırdı.

Qəzetdə aqrotexniki və zootexniki məsləhət xarakteri daşıyan yazılar verilirdi. Torpağın keyfiyyətini, münbitliyini, məhsuldarlığını təyin etmək üsulu xalqa çox sadəcə bir dil ilə çatdırılırdı . Qəzet buğdanın növlərini, onların əkilib becərilməsi üsullarını izah etmişdir. Taxılçılıq haqqda qəzetdə beləcə maraqlı mülahizələrə rast gəlmək olur:”Onu (yəni taxılı) bir yerdə dalbadal bir neçə il əksək hasil ilbəl az olar. Ona binaən yaxşıdır ki, bir il buğda əkəndən sonra yer bir il dincəlsin və ya buğdadan sonra o yerdə bir neçə il qeyri şey, məsələn qarğıdalı, kartofel, tənəku, yerkökü və qeyri kökü dərinə gedən şey əkəsən. Xülasə yer dincəlməyə qalanda bir il keçəndə buğda əkmək olar” (55).

“Əkinçi” mühərrirləri xalq yaradıcılığına böyük qiymət verirdilər. H. Zərdabi xalq mahnılarının qarşısında ictimai həyatı əks etdirmək vəzifəsini qoyurdu. O, məqalələrinin birində yazırdı: “Məlumdur ki, hər kəsin mahnıdan xoşu gəlir, səsi olan da, olmayanda könlü istəyən vaxt mahnı oxuyur. Bu səbəbə mahnı çox vacib şeydir, ona binaən onun mənasını yaxşılaşdırmaq səyinə düşmək lazımdır. Hər tayfanın keçmişində olan yaxşı və

yaman günlərini şərh edən mahnıları olur; bunlar ağızdan-ağıza düşüb milləti birləşdirməyə bais olur. Amma bizim mahnılara baxan gərək təəccüb eyləsin, xudavənda, onları kim və nə üçün düzəldib! Onların çoxunu ki, avam çağırır, heç mənası yoxdur. Məsələn,

Ağacda oturub sərçə,
Niyə uzunsan ay küçə.
Sən harada qaldın ay beçə,
Ey yar, ey yar, ey qara qız” (56).

Zərdabi məqalənin sonunda göstərir ki, bizim şairlərimiz bir-birinə həcv etməkdənsə mənəli mahnılar yazsalar, xalqın mənəvi inkişafına kömək edərlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Əkinçi” redaksiyasına çoxlu hekayələr gəlirdi. Lakin Zərdabi bədii və məzmun cəhətdən zəif olanları buraxmırdı. Beləliklə, qəzet real həyatdan bəhs edən əsərlər uğrunda qızgın mübarizə aparırdı. Qəzet bu cür mübarizəsi ilə realist Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi tənqidinin inkişafına faydalı təsir göstərmişdi.

“Əkinçi” qısa müddətdə beynəlxalq nüfuz qazanmışdı. “Kafkaz” (1876, N 4) qəzeti xəbər verirdi ki, “Əkinçi” London və Nyu-York kimi şəhərlərdə tanınmışdır.

Qəzet 1877-ci ildə çıxan 20-ci nömrəsində birinci səhifədə belə bir elan vardır: “Biz xəstə olduğumuza görə bu ilin axırını nömrələri öz vaxtında çıxmıyacaq və onların haçan çıxması məlum deyil”.

Bu nömrədən sonra qəzetin heç bir nüsxəsi yoxdur. Sonuncu 56-cı nömrəsi ilə də qəzet bağlanmışdır. “Əkinçi”nin 1875-ci ildə 12, 1876-cı ildə 24, 1877-ci ildə 20 nömrəsi çıxmışdır.

Qəzetin bağlanmasına səbəb həqiqətən də Zərdabinin xəstəliyi idi mi? Xeyr. Əsil səbəbi Zərdabi sonralar, 1905-ci ildə “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi “Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti” adlı məqaləsində ətraflı şərh edir. Müəllif məqalədə “Əkinçi”ni nə məqsədlə nəşr etdiyini, qarşıya çıxan çətinlikləri, çar senzurası tərəfindən təqibləri açıb göstərmişdir. Zərdabi həmin məqaləsində qeyd edir ki, camaatı avamlıqdan, cəhalətdən qurtarmaq üçün çox çalışdım, çağırdım, gəlmənilər, göstərdim, görmənilər, dedim, qanmadılar. Axırda hiss etdim ki, qəzet çıxarmaqdan başqa əlac yoxdur. O, əmin idi ki, doğru söz yerdə qalmaz. Hər il on nəfər adam oxuduğunu qanacaq, beləliklə maarif

tərəfdarlarının sayı artacaqdır. O bənd ki, suyun qabağını kəsmişdi, yavaş-yavaş dağılacaq, sonra isə düşmənin düşmənliliyi və dostun dostluğu bilinəcəkdir.

Həmin məqalədən aydın olur ki, o vaxt Qafqazda azərbaycanca hürufat olmadığı üçün Zərdabi özü İstambula gedib hürufatı satın alıb gətirmişdi.

Məqalənin mühüm bir hissəsində “Əkinçi”nin çar senzurası tərəfindən təqib olunması təsvir edilir. Elə buradaca o, qəzetin bağlanması səbəblərinin ətraflı şərhini verir. O, yazır ki, bir gün N. Vəzirovun Moskvadan göndərdiyi məktub mətbəədə yığılıb səhifələnmişdi. Sensor qol çəkib qəzetin çap olunmasına icazə də vermişdi. Həmin məktubda dükanların qabağında qəsidə oxuyan və camaatı elmə səsləyən dərviş təsvir olunurdu. Qəzet çap olunub paylanandan sonra qubernatorun hökmünə görə o nömrəni yığdılar və Zərdabini də qubernatorun idarəsinə çağırdılar. Qubernatorun fikrincə Vəzirovun məqaləsində siyasi fikirlər irəli sürülürdü. Bunu bəhanə edib qəzetin bir daha buraxılmasına icazə vermədilər.

“Əkinçi” və onun naşiri H. Zərdabi təqib və təzyiqlərə məruz qalmışdı. Onun hər addımı izlənirdi. Hətta onun evinə də göz qoymuşdular. Nəhayət, 1887-ci ilin sentyabr ayının 29-da “Əkinçi” sonuncu 20-ci nömrəsini buraxdı və hakim qüvvələrin fitnə-fəسادı nəticəsində bağlandı.

“Kaspi” qəzeti “Əkinçi” bağlandıqdan sonra 1881-1895-ci illərdə H. Zərdabinin publisist yazılarını ardıcıl olaraq dərc edir. 1896-cı ildə H. Zərdabi Bakıya qayıtmış və ömrünün sonunadək “Kaspi” qəzetində əməkdaşlıq etmişdir.

1887-ci ildə “Zərdabdan xəbər” adlı məktubda oxuyuruq ki, Zərdabinin fəaliyyətindən narazı qalanlar yenə də arası kəsilmədən danoslar göndərir və onu təqib edirlər. İş o yerə çatmışdı ki, Bakı qubernatorunun özü H. Zərdabinin kəndlilər arasında apardığı işi yoxlamalı olmuşdu. “Kaspi” H. Zərdabiyə rəğbət hissi ilə xəbər verirdi: “Zərdabda Həsən bəy Məlikov adlı bir şəxs yaşayır. O, universitet qurtarmış, uzun müddət xalq maarifi nazirliyi sistemi üzrə işləmiş və axır vaxtlar nəyə görə isə qulluğunu buraxıb təsərrüfatla məşğul olur. Ziyalı, həssas bir şəxs olan Həsən bəy Məlikov yerli əhalinin qolçomaqlardan ağır iqtisadi asılılığını dərk edərək, hər yerdə və hər cür əlverişli şəraitdə kəndlilərin hüquq və vəzifələrini təkidlə və səbrlə onlara başa salır ki, bu da kənd müftəxorlarının və ümumiyyətlə, bulanıq suda balıq tutmağı sevənlərin hamısının xoşuna

gəlmir. Həsən bəydən narazı olan bu adamlar onu Zərdabdan qovmaq üçün dəridən çıxırlar və bunun üçün hər cür alçaq vasitələrdən istifadə etməkdən çəkinmirlər. Bu çirkin vasitələr içərisində ən başlıcası, onların ən çox sevdiyi böhtanlardır, danoslardır ki, bunlar Həsən bəy haqqında, demək olar ki, hər bir poçt ilə Bakıya dolu kimi yağır.” (58).

Həmin məqalədən məlum olur ki, Bakı qubernatorunun H. Zərdabının fəaliyyətini yoxlaması qolçomaqları və başqa nadürüst şəxsləri qane etməmişdir. Qubernator Bakıya qayıtdıqdan sonra “həmin gecə qolçomaqlar və başqa müftəxorlar Həsən bəyin Dalanbaba adlı yerdə biçilib pəncəyə vurulmuş, lakin hələ daşınmamış taxıl zəmisinə od vurmuşlar. Xoşbəxtlikdən Həsən bəyə dərin ehtiram bəsləyən qonşu Müskürü və Pərvanlı kəndlərinin əhalisi yangını söndürmüşlər” (59).

H. Zərdabi dünyagörüşü etibarilə maarifçi-demokrat idi. O, Qərbi Avropa burjua respublikalarında olan şəraitin Azərbaycanda da bərqərar olmasını arzulayırdı: “. . . Nə qədər Avropa əhli bizim tək azadlıqdan bixəbər olub, ol vaxtaca bizdən bədtər avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətdən Avropa əhli çox tərəqqi edib və hər bir işdə bizdən irəli düşüb. ...Xülasə, Məşriq-zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik ” (60).

XX əsrin ilk illərində H. Zərdabi yaşının çox olmasına, səhhətinin pozulmasına baxmayaraq, qızgın publisist fəaliyyətini davam etdirirdi.

1903-1906-cı illər arasında “Kaspi” qəzetinin 486 nömrəsi H. Zərdabının redaktor imzası ilə çıxmışdır. Həmin illərdə o, “Kaspi” qəzetinin redaktorunu əvəz edirdi.

H. Zərdabi “Kaspi” qəzetindəki fəaliyyətinin məqsədini və qarşıya qoyduğu vəzifələri aydın dərk edərək yazırdı: “10 ilə yaxındır ki, mən kiçik müxbir məktubları vasitəsilə kənd həyatımızın müxtəlif cəhətləri ilə oxucuları tanış edirəm. Tez-tez özümə sual verirəm ki, bu fərəhsiz, pərişan vəziyyərtin əsasını nə təşkil edir və həmişə buna belə bir cavab tapıram: cəhalət, biliksizlik, zülmət. . .” (61).

H. Zərdabi çarizmin idarə üsulunu ardıcıl surətdə tənqid etmişdir. Məhz bu səbəbdən polis idarəsi 1884-cü ildən 1890-cı ilədək onu beş dəfə məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etmişdir. O, polis işçilərini “rüşvətxor, kəndlilərin qanını soran əclaf ” kimi tanıyır və damğalayır.

H. Zərdabının bütün fəaliyyəti və onun çıxardığı “Əkinçi” qəzeti Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində mühüm hadisədir. Qəzetin nəşri mətbuat, ədəbiyyat və ictimai həyatın bütün sonrakı inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Qocaman jurnalist 1905-ci il inqilabını alqışlayaraq yazırdı: “. . . Bu axır zamanda biz müsəlmanların qol və qıçlarını bağlayan zəncir paslanıb parça-parça olub töküldü. Bakının küçələrində “Yaşasın hürriyyət ” və qeyrət sədası büləndi-asiman oldu və müsəlmanlar dəstə-dəstə cəm olub, “İttifaqi-Hümmət” və qeyri cəmiyyətlər bina etdilər və bu dəstələrdə bizim rus-müsəlman uçqullarının (məktəblərinin) müəllimləri başçılardan olub, “yaşasın!” deyənlərdən oldular” (62).

Beləliklə, bir tərəfdən senzura və jandarmın təzyiqi, digər tərəfdən Dağıstanda iğtişaş, rus-türk müharibəsinin başlanması və başqa səbəblər “Əkinçi”nin bağlanması ilə nəticələndi. Çar hökuməti qəzeti bağladıqdan sonra hətta Zərdabının Bakıda yaşamasını belə qorxulu hesab etdi. Bu haqda Zərdabi həmin məqalədə yazır: “Bir gün gimnaziyanın direktoru mənə məlum elədi ki, sərdarın hökmünə görə, gərək mən Yekaterinodar şəhərinin gimnaziyasına müəllim gedəm. Ona görə mən ərizə verib qulluqdan çıxdım. Çünki mən Bakıdan çıxıb xalq işlərindən kənar olmağı özüm üçün ölüm hesab edirdim” (63).

Mütəfəkkir H. Zərdabi Azərbaycan teatrının yaranmasında, ilk xeyriyyə cəmiyyətinin təşkilində, qız məktəbinin açılmasında, ana dilində təhsilin həyata keçirilməsində və başqa sahələrdə misilsiz rol oynamış vətənpərvərdir. O, demokratik xalq ziyalılarının bütöv bir nəslini tərbiyələndirmişdir. Xeyirxah xidmətlərinə görə onu “Zaqafqaziya müsəlmanlarının müəllimi və mənəvi atası” hesab etmişlər və indi də edirlər.

1. 6. “Ziya (“Ziyayi – Qafqaziyyə”) Qəzeti

“Əkinçi” bağlandıqdan sonra bir müddət Zaqafqaziyada Azərbaycan dilində qəzet çıxmamışdır. Düzdür, Bakıdakı real gimnaziyanın müəllimi Mirzə Məhəmmədbəy “Camcahannüma və ayineyi – bədənnüma ” adlı bir qəzet çıxarmaq istəmişdir. Lakin o, öz məqsədinə nail ola bilməmişdir. Qəzetin nəşrinə icazə verməmişlər. Digər tərəfdən, Bakıda rus dilində nəşr edilən qəzetlər də Azərbaycan şöbəsi yaratmaq istəmişlər. Bakıda rus dilində çıxan qəzetlərin Azərbaycan şöbəsi açmaq təşəbbüsləri “Əkinçi” qəzetindən əvvəl də olmuşdur. (Məsələn, “Bakinski listok”). 1886-cı ildə isə “Kaspi”nin redaktoru V. Kuzmin qəzetə əlavə şəkildə “Çıraq” adlı vərəq buraxmağa səy göstərmişdir. Senzura komitəsi buna icazə verməmişdir.

Tiflisdə yaşayan, ruhani idarəsinin üzvü olan Hacı Səid Ünsizadə də qəzet çıxarmaq üçün hökumətə müraciət etmişdir. O, Qafqaz Senzura Komitəsinə yazdığı məktubda deyirdi ki, şərqililər də qərblilər qədər işığa və həqiqətə can atırlar. Onları bir-birinə düşmən edən cəhalətdir. Ünsizadə çıxarmaq istədiyi qəzetin qarşısına ölkənin daxilində və xaricində baş verən yenilikləri oxuculara çatdırmaqla onların inkişafına kömək etmək məqsədini qoyurdu. Onun söyləri nəhayət 1878-ci ilin axırlarında baş tutdu. Qəzetin 1879-cu il yanvarın 1-dən etibarən nəşrə başlamasına icazə verildi.

Qəzetin 1-ci nömrəsi 1879-cu il yanvarın 14-də “Ziya” adı ilə çıxmışdır. Qəzet 7 şöbədən ibarət idi. Bu şöbələr aşağıdakılardır:

Dövlət sərəncamları.

Beynəlxalq agentliklərin teleqramları.

Xarici xəbərlər.

Daxili xəbərlər.

Yerli xəbərlər.

Məlumat göstəricisi və elanlar.

Felyetonlar. Ümumiyyətlə rus dilindən tərcüməsi veriləcəkdir.

Qəzet “Ziya” adı ilə 76 nömrə çıxdıqdan sonra “Ziyayi Qafqaziyyə” başlığı ilə nəşrini davam etdirmişdir. “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı ilə çıxan qəzetin 1-ci nömrəsində bu barədə deyilir: “Litoqrafiyamız üçün təzə gətirdiyimiz həkkək və nəqqaş ustalarımız “Ziya”dan ötrü nəqş və nıkar eylədikləri “Ziyayi-Qafqaziyyə” sərlovhəsini rədd eyləməyi

rəva görmədiyimizdən, beş aydan bəri qiyami- ətalətlə məsdur qalan “Ziya”qəzetimizi məzkur sərlövhə altında nəşr etməyə meyl olundu.”

“Ziyayi – Qafqaziyyə” başlığı ilə qəzetin cəmi 107 nömrəsi çıxmışdı.

Qəzet nələrdən yazırdı? İdeyası və məsləki nə idi? Bu suallara cavab verməzdən əvvəl qəzetin redaktoru Hacı Səid Ünsizadənin şəxsiyyəti haqqında bəzi qeydlər edək. Şamaxı hakimi şair Cəfərqulu xanın şeirlərinin birində Hacı Səidin atası Əbdürrəhman Əfəndinin adı çəkilir. Əbdürrəhman Əfəndi “Ünsi” təxəllüsü ilə şeirlər yazarmış. Onun 3 oğlu – Hacı Səid, Cəlal və Kamal ataları vəfat etdikdən sonra Ünsizadə familiyasını götürmüşlər.

1870-ci ildə Hacı Səid Ünsizadə Bakı quberniyası ruhani məclisinə üzv seçilmişdir. 1875-ci ildə o, Şamaxı ruhani idarəsinin sərəncamında olan bir məktəb açmışdır. Burada dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan, rus, ərəb və fars dilləri, habelə hesab fənni keçirilirdi. 1876-1877-ci illərdə bu məktəbdə 100-dən çox şagird təhsil alırdı.

1876-cı ildə Hacı Səid Tiflisə köçmüş və 1884-cü ilin əvvəllərində orada ruhani idarəsində işləmişdir. Tiflis mühitində Hacı Səid Əfəndi çoxdan nəzərdə tutduğu qəzet çıxarmaq işinə başlamışdır.

Səid Ünsizadə “Ziya”nın nəşri üçün xüsusi mətbəə yaratmışdı. Bu barədə “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin 1881-ci il 2-ci nömrəsində deyilir: “Necə bir lazımlı əhvalatlara nəzərən basmaxana büsatın Tiflisdə açmağa qərar verdik. Və basmaxana əsbabının cümləsini mühəyya eylədik. Və ruzbərüz təkmilinə dəxi səy edəcəyik. Və nobəno baqaiddə kitablar dəxi çıxaracayıq. Amma aşkardır ki, bununla iş irəli getməz. Məsəldir ki, bir ev bir eli tikə bilməz, bəlkə bir el bir evi tikə bilər. Bəlkə bu barədə hər bir tərəfdən həmiyyət və iltifat göstərmək lazımdır. Və hər kəs basmaxana və qəzetimizi özünün hesab etməlidir”.

Hacı Səid Əfəndi özü dini dünyagörüşünə malik olduğu üçün öz ətrafına dini görüşlü adamları toplamağa cəhd edir, yeni dünyagörüşlü ziyalılara rəğbət göstərmirdi.

Təsadüfi deyildir ki, Rusiyada təhsil alan, habelə Qafqazda yaşayıb işləyən Azərbaycan ziyalılarının bir çoxu “Ziya” qəzetinin məsləkinin, onun redaktörünün ideyalarını bəyənmirdilər. Məsələn, H. Zərdabi, N. Vəzirov, Ə. Gorani, M. Əlizadə, S. Ə. Şirvani və başqaları Azərbaycan xalqının mədəni yüksəlişində “Ziya”nın əhəmiyyətli rol oynamadığına təəssüflənirdilər. Bu cəhətdən H. Zərdabinin keçmiş tələbəsi,

Moskvadakı Petrovsk – Razumovsk Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil alan Əliyevin məqaləsi səciyyəvidir. Məktubunun bir yerində müəllif yazır: “Satqın “Ziya” qəzetinə abunə yazılmışınız, ya yox? Mən altı aylıq nömrələrinə yazılmışam. Başqalarını deyə bilmərəm, mənim üçün “Əkinçi”nin yeri yaman görünür. Qəzet üçün çox gözəl düşünülmüş “orqan” ifadəsi müvəffəqiyyətli tapıntıdır; həqiqətən də öz gələcəyinin məqsədini dərk edən adam üçün qəzet həzm orqanı mənziləsidir. Həzm orqanı olmadan uzun müddət yaşamaq mümkün olmadığı kimi, “düşüncə ötürücüsü” orqanı olmadan da uzun müddət yaşamaq olmaz! Neçə müddət bundan əvvəl mən Səid əfəndiyə bir-birinin ardınca, biri digərinin davamı olan 2 məqalə göndərmişdim. . . Amma qurqur əfəndi onları dərc etmədi. . . Çox ehtimal ki, əfəndi onları dərc etməmiş və ya həmin məqalədə hökumət əleyhinə bir şey görünür, ya da satıldığı adamlar tərəfindən buna təhrik olunur”.

Məktubunun sonunda müəllif lap qeyzlənir: “Satqın əfəndi miskin mənafeyini, mühitində böyüdüüyü xalqının mənafeyindən üstün tutur. Yazıq millət, nə qədər ki, belə yaramazlar sənin xadimlərin hesab olunurlar, səadət haqqında iddialara düşmə!” (67) deyir.

Azərbaycan mətbuatı tarixinin ilk tədqiqatçılarından olan Firidunbəy Köçərli 1906-cı ildə yazdığı məqalələrindən birində “Ziya” qəzetinin müəyyən bir istiqamətə malik olmadığını söyləyir, onun ruhani moizələrinə irad tuturdu (68). Qəzetdə mürtəcə mahiyyət daşıyan materiallar öz sayına görə mütərəqqi mahiyyət daşıyan məqalələrdən çox idi.

Qəzetin yürütdüyü xalqa zidd, onun inkişafına əngəl olan fikirlər hətta çar Rusiyası dövründə Qafqaz Sensura Komitəsində işləmiş, “hökumət adamları” hesab edilən ziyalıları belə qane etməmişdir. Məsələn, keçmiş senzoralardan birinin qəzet haqqında fikri belədir:

“Nə redaktorun özü (yəni Səid Ünsizadə), nə də onun qardaşı Cəlal Əfəndi dövrü mətbuatın rolu və vəzifələri haqqında qəti surətdə heç bir şey başa düşmədən ilk nömrədən başlayaraq səhv istiqamət aldılar. Onların “Ziya” qəzeti ziya verməkdənsə Zaqafqaziya türklərinin (azərbaycanlıların) o zamankı cəmiyyətində hökm sürən zülməti daha da qatılaşırdı” (69).

Qəzet, yeni əlifba haqqında M. F. Axundovun fikirlərini tənqid etmişdi. Qəzetin 1883-cü ildə çıxan bir nömrəsində deyilir ki, bizim məqsədimiz bəziləri kimi əlifbamızda dəyişikliklər etmək deyildir. Əksinə, biz həmin adamlara demək istəyirik ki, öz fikirlərindən danışıqlar.

İsmi Sədrəddinbəyov, F. Dərbəndi, Möhsünbəy Qübbən, Qumri Dərbəndi, Müşfiq (Məşədi Məhəmməd Şirvani) və başqaları din və mövhumatı təbliğ edir, islam ideologiyasına haqq qazandırmağa çalışırdılar. Məsələn, İsmi Sədrəddinbəyov yazırdı: “Dünya dediyimizdən məqsəd qəflətdir” (70).

Qəzetdə çar mütləqiyyətinə mədhiyyələr çap olunurdu. III Aleksandri boş-boşuna tərifləyən şeirlər buraxılırdı. Bunlarla yanaşı, qəzetin müəllifləri sırasında qabaqcıl dünyagörüşlü ziyalılar da var idi. Qəzetdə S. Ə. Şirvani, N. Vəzirov, S. Vəlibəyov, A. Çernyayevski kimi ziyalıların da əsərləri də getmişdir.

S. Ə. Şirvaninin qəzetdə maarifi təbliğ edən şeirləri, həmçinin qəzəl və qəsidələri verilmişdir. S. Ə. Şirvani qəzetin əhəmiyyətinin şeirlərinin birində belə təsvir edir:

Oxuyaq biz qəzetlər əhvalın,
Ta bilək əhli-aləmin halın-
Ki, görək xalq nə kəməldədir,
Qeyr nə fikir, nə xəyaldədir?
Özgələr eyləyib tərəqqiyi-tam,
Niyə biz qalmışıq bu növ əvam?
Niyə biz bunca bikəmal olduq.
Ayaq altında payimal olduq? (71).

Belə şeirlərlə yanaşı qəzet epiqonçu şeiri də təbliğ edir, nəzirəçiliyə geniş meydan açmağa çalışırdı. Qəzetdə nəzirəçi şairlər təriflənirdi.

“Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti 1884-cü ilə qədər davam etmişdir. 1883-cü ildə qəzetin nəşri Şamaxıya köçürülmüşdür. Ümumiyyətlə, qəzetin 183 nömrəsi çıxmışdır. Axırını 11 nömrə Şamaxıda buraxılmışdır.

1. 7. “KƏŞKÜL” JURNALI VƏ QƏZETİ

“Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti süquta doğru getdiyi dövrdə Tiflisdə “Kəşkül” adlı jurnal buraxılmağa başlamışdır. Cəlal Ünsizadə müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə 1882-ci ildə düşmüşdü. Həmin il mayın 1-də Qafqaz canişininin baş idarəsinə yazdığı məktuba o, “Kəşkül” adlı jurnal çıxarmaq istədiyini bildirmişdi. **Onun xahişi 1883-cü ildə yerinə yetirildi. Həmin ilin yanvar ayında jurnalın birinci nömrəsi çıxdı.**

Cəlal Ünsizadə jurnalı çətin şəraitdə buraxırdı. Mətbəə avadanlığı çatışmırdı. İşçi qüvvəsi yox idi. Şagird dəftərindən azca böyük olan iki həftədə bir çıxarılan, cəmi 10-15 səhifədə buraxılan jurnala böyük əmək sərf edilirdi.

Cəlal Ünsizadə təhsil görmüş gəncləri redaksiyaya cəlb etmək üçün lazımi səy göstərirdi. O zaman Tiflisdə işləyən azərbaycanlı müəllimləri tez-tez redaksiyaya dəvət edirdi. 1883-cü ildə Tiflis gimnaziyasının 6-cı sinfində təhsil alan Məmməd Kəngərini redaksiyada məsul katib vəzifəsinə işə götürmüşdü.

Jurnalın redaksiyası Tiflisdə dar bir küçədə iki yarıqaranlıq otaqda yerləşirdi. Bu otaqların birində, tən ortada iri miz, divarın yanında isə yazı masası qoyulmuşdu. Masanın üzərində redaksiyanın abunə yazdırıb gətirdiyi müxtəlif rus qəzetlərinin dəstələri düzülmüşdü (72).

M. Kəngərlinin vəzifələrindən biri həmin qəzetləri diqqətlə oxumaq, lazımi materialları tərcümə etmək idi. C. Ünsizadə və M. Kəngərli məqalələrin tərtibi və jurnalın nəşri məsələlərinə də bilavasitə özləri nəzarət edirlər.

“Kəşkül” 11 nömrə jurnal şəklində çıxdıqdan sonra C. Ünsizadə onu qəzetə çevirdi. Həm jurnalın, həm də qəzetin aşağıdakı şöbələri var idi:

- 1)Daxili şöbə. 2)Tarixi və siyasi şöbə. 3)Tənqid və mətbuat xülasəsi. 4) Pedaqogika.
- 5)Həkim məsləhəti. 6)Şeir şöbəsi. 7) Təqvim. 8) Müxtəlif materiallar. 9)Elanlar.

“Ziya” qəzetinə nisbətən “Kəşkül”ün həm mövzu dairəsi geniş, həm də məqalələrin yazılış forması müxtəlif idi. “Kəşkül” həyatın hər sahəsindən məlumat verən zəngin materiallar “çantasına” bənzəyirdi. Qəzetə “Kəşkül” adı verilməsi elə bununla əlaqədar idi.

“Kəşkül”ün müxbir heyəti və müəllifləri özündən əvvəlki qəzetlərə nisbətən geniş idi. Azərbaycan yazıçısı və publisistlərindən H. Zərdabi, S. Ə. Şirvani, F. B. Köçərli,

M. Şahtaxtinski, S. M. Qənizadə, M. Sultanov, S. Vəlibəyov, G. Kəngərli, Ə. Qayıbov, R. Axundov qəzetə bədii əsərlər, publisist məqalələr yazdıqları kimi, rus pedaqoqu və publisist A. Çeriyayevski, gürcü şairi İ. Çavçavadze, Ukrayna yazıçısı N. Qulak, erməni yazıçılarından Raffi, A. Şirvanzadə və başqaları da qəzetin işinə cəlb olunmuşdular.

Qəzetdə dil, ədəbiyyat, incəsənət, elm, maarif və s. məsələlərə dair nəzəri və publisist məqalələr, orjinal bədii əsərlər, rus, Avropa və Şərq ədəbiyyatından tərcümələr çap olunurdu.

“Kəşkül”, “Əkinçi”, ilə “Ziya” arasında orta bir mövqe tutmuşdu, lakin “Əkinçi”yə daha artıq dərəcədə meyli hiss edilir. Klassiklərin irsini yaymaqda qəzet mütərəqqi iş görmüşdür. Onun səhifələrində A. Bakıxanovun “Təhzihi əxlaq” əsəri, M. F. Axundovun özü tərəfindən yazılmış tərcümeyihalı, S. Ə. Şirvani haqqında məqalə və s. dərc olunmuşdur.

Cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişiklikləri qəzet vaxtında əks etdirməyə çalışırdı. Kapitalizmin meydana gəlməsi və onun feodalizm üzərində qələbəsi prosesində milli hərəkət də yaranmağa başlayırdı. Ziyalıların şüurunda “Azərbaycan milləti” məfhumunun oyanması “Kəşkül” dövrünə təsadüf edirdi. Onlar başa düşmüşdülər ki, “din” və “millət” məfhumları ayrı-ayrı şeylərdir. “Kəşkül” qəzeti öz səhifələrində bu məsələləri aydınlaşdırmağa səy göstərmiş və ictimai-siyasi şüurun inkişafına kömək etmişdir.

“Kəşkül” Azərbaycan millətinin inkişafı və başqa millətlərlə dostluq əlaqələrini möhkəmlətməsi haqqında da müsbət səciyyə daşıyan məqalələr verirdi. Bu məqalələrin bir çoxu mövzusu, ideya istiqaməti, dili və üslubu, ehtirashılığı ilə fərqlənirdi. “Bir şəxs” imzası ilə verilmiş “Ana dilimiz” məqaləsi belələrindən idi.

Məqalədə göstərilir ki, “öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər öz ana dilini saxlamağa çalışmalıdırlar və o dildə elm fənni övladi – millətə verməlidirlər”. Müəllif xüsusilə qeyd edirdi ki, ana dilini yaxşı bilməyən, onun ləyaqətini qiymətləndirməyən adam başqa dilləri heç cür qiymətləndirə bilməz. Beləliklə, qəzet başqa dilləri öyrənməyə xüsusi həvəs göstərilməsini təbliğ edirdi. “İnsan öz ana dilindən başqa neçə dil bilmiş olursa o qədər də qədrini artırır: Lal yarımadam olduğu kimi çox-çox dil bilən də çox adam sayılmalıdır”. Qəzet rus dilini öyrənməyi daha artıq şövqlə qeyd edirdi. Həmin müəllifin “Bir suala cavab”, “Bilmək nə böyük bələdir”, “Bəylərimizin gələcək

halı” sərlovhəli məqalələrində də maarif, elm, mədəniyyət məsələlərindən danışılır, nadanlıq tənqid olunur, qonşu xalqların inkişafından söz açılır.

Bu məqalələrin N. Nərimanova aidliyi haqqında mətbuatda mülahizə irəli sürülmüşdür. N. Nərimanovun “Kəşkül” ilə əlaqəsinə dair əldə bəzi məlumatlar vardır. Məsələn, qəzet 1890-cı ildə 109-cu nömrəsində Qori seminariyasını bitirib müəllimlik şəhadətnaməsi alan beş nəfər azərbaycanlının, o cümlədən N. Nərimanovun adını çəkib yazmışdı: “Bunlar bu günlər mətbəemizə dəxi gəlib irəlidə vətən və əbnayi – vətənə xidmətlər edəcəklərini vəd vermişlər”.

Bəzən qəzet tərcümə üçün ictimai məzmunu etibarlı ilə o qədər dərin parçalar seçirdi ki, çar senzoru onu buraxmaqdan imtina edirdi. Məsələn, gürcü şairi İ. Çavçavadzenin “Bahar” adlı şeiri tərcümə olunub mətbəədə yığılmışdı. Lakin sensor onun yayılmasına icazə verməmişdi. Şeirdə meşəliklərin yarpaqlamasından, qaranquşların gəlməsindən, çiçəklərin, güllərin açılmasından bəhs edilib axırda deyilirdi:

Bülbülüm, gülüm Vətən!

Sən nə vaxt açılırsan?

Qəzetdə mütərəqqi rus şairlərinin əsərlərinə tez-tez müraciət edilirdi. Gülməmməd bəy Kəngərli Nekrasovun “Nravstvenniy çelovek” (“Xoşəxlaq adam”) əsərindən bir parçanı tərcümə edib qəzetdə “Mərđi müttəqi” adı ilə dərc etdirmişdi.

Meylə nəyi qafiyə etməkdənsə real həyatdan yazmaq lazımdır. G. Kəngərli məktubunun sonunda göstərirdi: “Təcrübə üçün məruf Nekrasov mənsumatından nəzmən tərcümə elədiyim bir fəqərəni bu dəfə irsal edirəm. Qəbul və dərc olunursa, məbədini dəxi göndərəcəyəm”.

“Kəşkül” qəzetində əsərin ardı yoxdur. G. Kəngərlinin tərcüməsinin ardının nə üçün dərc olunmaması haqqında indiyədək bir sıra tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Filoloji elmlər namizədi X. Məmmədovun axtarışları bu cəhətdən maraqlıdır. O, göstərir ki, tərcümənin ardının dərc olunmamasına səbəb “Tərcüman” qəzetinin səhifələrində bu məsələ ilə əlaqədar qaldırılmış mübahisədir. “Tərcüman”ın 1885-ci il 15 noyabr tarixli 17-ci nömrəsində Moskva Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun müəllimi Sakovun “Fünun və ədəbiyyat” rubrikası altında verdiyi məktubla başlanan mübahisə sonra İ. Qasprinski tərəfindən davam etdirilmişdir. Sakovu narazı salan cəhət tərcümə üçün Nekrasovdan

guya münasib əsər seçilməməsi idi. İ. Qasprinski də bu fikirdə idi. Sonralar G. Kəngərli bu məqalələrə cavab yazmışsa da, “Tərcüman”ın redaktoru onu buraxmamış, tərcüməçinin üzərinə daha şiddətli hücum keçmişdir.

Şübhəsiz ki, belə bir şəraitdə C. Ünsizadə tərcümənin ardını dərc etməyə girişməzdi. O, tərcümənin davamını versəydi qəzeti “Tərcüman”ın tənqid atəşinə məruz qoyardı. Bu faktlar G. Kəngərlinin tərcüməçilik fəaliyyəti zamanı necə ciddi maniyələrə rast gəldiyini sübut edir.

“Kəşkül” qəzeti Azərbaycan klassiklərinin başqa xalqların dilinə tərcümə edilməsi sahəsində də ilk təşəbbüsçülərdən olmuşdur. Fizulinin “Leyli və Məcnun” əsəri ilə “Kəşkül” səhifələrində tanış olan erməni yazıçısı Raffi onu erməni dilinə tərcümə etməyi qət etmişdi. Həmin poemanı C. Ünsizadə N. Qulak ilə birlikdə ruscaya çevirib jurnalda vermiş, sonra isə “Kəşkül” mətbəəsində ayrıca kitab halında buraxmışdı.

Ukrayna yazıçısı N. Qulakın, məşhur pedaqoq A. Çernyayevskinin, tərəqqipərvər Azərbaycan yazıçısı və publisistləri S. Ə. Şirvani, F. Köçərli, M. Şahtaxtinskiyin müsbət təsiri ilə C. Ünsizadə “Kəşkül” mətbəəsində M. J. Lermontovun “Hava gəmisini”, A. Çernyayevski və S. Vəlibəyovun “Vətən dili”, Ə. Goraninin “Qocalıqda yorğalıq” kitabları, “Kəlilə və Dimnə” hekayələri və s. çap etmişdi. Bu kitablarla yanaşı, mətbədə Zaqafqaziya Şeyxulislamı Əbdüssəlam Axundzadənin “Ümtədül əhkam”, “Tarixi müqəddəsi ənbiya” kimi mürtəcə dini görüşlər təbliğ edən kitabları da buraxılırdı. Hər halda “Ziya” mətbəəsinə nisbətən “Kəşkül” mətbəəsinin çap etdiyi kitablarda, təqvimlərdə mütərəqqi görüşlər daha çox idi. Bu mətbəə davamı boyunca həmçinin çoxlu müəttib yetişdirmişdi. Azərbaycanda mətbəələrin inkişafı tarixində “Kəşkül” mətbəəsi müəyyən rol oynamışdı.

“Kəşkül” jurnalı və qəzeti 1883-cü ildən nəşrə başlayaraq 1891-ci ilədək davam etmişdir. Bu müddətdə cəmi 123 nömrəsi buraxılmışdır. Göründüyü kimi o heç də müntəzəm çıxmamışdır. “Kəşkül”ün abunəçilərinin azalmasını, qəzetin tənəzzül etməsinin səbəblərindən biri elə bu idi.

1. 8. XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda rus dilində çıxan mətbuat orqanları

XIX əsrin 70-80 –ci illərində Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda kapitalizm əlaqələrinin inkişafı mətbuata da öz təsirini göstərmişdi. Rusiyanın mədəni mərkəzləri ilə əlaqə yarandığı rus mətbuatı ilə milli mətbuatlar arasında yaxınlaşma daha artıq nəzərə çarpırdı. 1870-ci ildən 1889-cu ilədək Qafqazda 56 mətbuat orqanı fəaliyyət göstərmişdir. Bunun 20-si rus dilində, 15-i gürcü dilində, 15-i erməni dilində, 3-ü Azərbaycan dilində idi. Əgər ayrı-ayrı elmi cəmiyyətlərin, idarə və təşkilatların rəsmi nəşrlərini də nəzərə alsaq, həmin rəqəm 69-a çatır (73). Həmin mətbuat orqanlarının bir çoxunun ömrü lap az olmuşdur. Cəmi 23 mətbuat orqanı 5 ildən yuxarı yaşaya bilməmişdir. Bunlardan rus nəşrləri aşağıdakılardır: “Qafqaz”, “Tifliski vestnik”, “Tifliskiye obyavleniya”, (“Tifliski listok”), “Kaspi”, “Yuridiçeskoe obozrenie”, “Bakinskiye izvestiya”, (“Bakinski torqovo-promişlenni listok”) və “Severnı Kavkaz”.

Bakıda rus dilində çıxan qəzetlər ideya-siyasi nöqteyi-nəzərdən Qafqazın digər şəhərlərində çıxan rus qəzetləri ilə bir cərgədə gedirdi. **Azərbaycanda çıxan ilk rus qəzeti “Bakinski listok” hesab edilir.** Qəzetin redaktoru Bakı real gimnaziyasının müəllimi Xristian Sink idi. **Qəzetin ilk nömrəsi 1871-ci ilin martın 19-da çıxmış, iyun ayında bağlanmışdır. 1872-ci ilin yanvarında qəzetin nəşri yenidən bərpa olunmuşdur. Həmin il iyunun 3-dək davam etmişdir (74).**

X. Sink qəzetdə Azərbaycan şöbəsi də açmaq istəyirdi. Bu təşəbbüs baş tutmadı. Qəzetin birinci nömrəsində Azərbaycan şöbəsi açılması barədə maraqlı məlumatlar vardır: “Sevinirik ki, bizim tatar dilində (Azərbaycan dilində) – ilk qəzet yaratmaq səylərimiz səmərəsiz qalmadı, bizim elanımız kütlə tərəfindən rəğbətlə qarşılandı: abunəçilərin miqdarı gözlədiyimizdən çox oldu; abunə hətta ucqar tatar kəndlərində yayılmışdır və biz tamamilə ümidvarıq ki, öz fəaliyyətimizi kiçik qardaşımızın rifahına həsr edəcəyik” (75).

“Bakinski listok” qəzetinin 1872-ci il 26 fevral tarixli nömrəsində Həsənbəy Məlikovun “Cəmiyyəti xeyriyyə” təşkilinə başlanması haqqında məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu məqalə H. Zərdabinin bizə məlum olan ilk məqaləsi kimi tarixi və elmi əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə əsasən xeyriyyə cəmiyyətindən, onun əhəmiyyəti və təşkilat məsələlərindən bəhs edilir, cəmiyyətin əsasnaməsi qısa şərh olunur (76).

Xristian Sinklə H. Zərdabi arasında dostluq əlaqələri var idi. Real gimnaziyada birlikdə işlədikləri vaxt gənclərin mütərəqqi ideyalar ruhunda tərbiyələnməsində onların dostluğu əhəmiyyətli rol oynamışdır. X. Sink azərbaycanlıların maariflənməsinə kömək etməyi də özünün vicdani borcu sayırdı. Bu məqsədlə o, “Bakinski listok” qəzetində Azərbaycan şöbəsi açmaq istəyirdi. Lakin o, bu məqsədə nail ola bilməmişdir.

Xristian Sink sonralar Moskvada yaşadığı illərdə də H. Zərdabi ilə əlaqə saxlayır, onunla məktublaşırdı. 1880-ci ildə H. Zərdabi Bakıdan öz doğma vətəni Zərdaba köçən vaxt Xristian Sink Moskvadan ona yazmışdı: “Siz mənim nəzərimdə həmişə ləyaqətli qəhrəman kimi qalırsınız. Az -çox biz bir iş gördük, hələ ki, silahı yerə qoymamışıq. Burada dayanmalıyıqmı? Mən sizin portretinizi gördüm: saçlarınız ağarmışdır, əhli-əyal sahibisiniz. Mənim də artıq ailəm var. Özümüz haqda fikirləşməyin vaxtıdır mı? Yox, Əzizim Məlikov!” (77).

Xristian Sink adamlara maarif işığı bəxş etmək uğrunda mübarizəni axıradək aparmağı tövsiyə edirdi. Bu barədə ürək sözlərini öz dostu ilə bölüşürdü.

1876-cı ildə Bakıda rus dilində ikinci bir qəzet “Bakinskiye izvestiya” nəşrə başlamışdır. Bu qəzet quberniya idarəsinin rəsmi orqanı idi və general-qubernator D. S. Staroselskinin təşəbbüsü ilə buraxılmışdı. Staroselski 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə də kömək etmişdi. Onun “Bakinskiye izvestiya” qəzetini çıxarmaqda məqsədi Bakı quberniyası haqqında oxuculara geniş məlumat vermək idi. O, hələ qəzet çıxmazdan xeyli əvvəl quberniya idarəsinin nəzdində mətbəə açmışdı, çapçılar dəvət etmişdi (78).

1888-ci ildən sonra qəzet “Bakinski torqovo-promışlennı listok” adı ilə çıxmışdır. Müxtəlif vaxtlarda qəzetin redaktorları O. de – Monfor, St. Gülüşəmbərov, V. Kuzmin, V. A. Abramoviç, V. Neruçev və başqaları olmuşdur (79).

1894-cü ilin yanvarından “Bakinskye qubernskiye vedomosti” adlı rəsmi dövlət qəzeti də fəaliyyətə başlamışdır. Qəzet teleqram və elanları olan əlavəsi ilə çıxırdı. Bu teleqram və elanların bir hissəsi Azərbaycan dilində buraxılırdı. Qəzet 1916-cı ilə qədər çıxmışdır (80).

Adları çəkilən bu qəzetlərin hamısında rəsmi xəbərlər, qərarlar, elanlar və teleqramlar geniş yer tuturdu.

1.9. “KASPI QƏZETİ”

Bakıda rus dilində çıxan burja qəzetləri içərisində “Kaspi” qəzeti daha uzun ömür sürmüş, müxtəlif dövrlərdə cəmiyyətin həyatını öz baxışları nöqtəyi - nəzərdən əks etdirmişdir. **Qəzetin 1881-ci ildən 1919-cu ilədək müddətdə 10 min 65 nömrəsi çıxmışdır.**

Qəzetin ilk redaktoru Viktor Vasilyeviç Kuzminin mətbuat işləri üzrə baş idarəyə 1880-ci ilin 12 oktyabrında göndərdiyi məktubda “Kaspi”nin proqramı belə təsvir olunur: “1. Yerli həyatdan və ümum dövlət həyatından bəhs edən baş məqalələr. 2. Məlumatlar və eskizlər. 3. Gündəlik hadisələrin xülasəsi. 4. Orijinal və tərcümə olunmuş elmi məqalələr. 5. Rusiyada və xarici ölkələrdə neft işi. Neftə aid yeniliklər. 6. Son poçt. 7. Nəsr əsərləri. 8. Məlumat xarakterli xəbərlər. 9. Elanlar.

Redaksiya bu proqram haqqında ilk məlumatı qəzetin 1881-ci ildə çıxan 1-ci nömrəsində “Oxuculara” sərəlvhəli baş məqalədə vermiş və habelə burada məsləkini də şərh etmişdir.

Qəzetin ilk 28 nömrəsi həftədə iki dəfə, sonra bir müddət həftədə 3 dəfə çıxırdı. 1884-cü ilin yanvarından isə gündəlik olmuşdur. 1881-ci ildən 1887-ci ilədək qəzeti V. V. Kuzmin redaktə etmişdir. Əvvəllər qəzet 400-420 nüsxə tirajla çıxırdısa, 1887-ci ildə bu rəqəm 1.000-ə qalxmışdır. Elə bu ildən etibarən qəzet müntəzəm çıxmağa başlamışdır.

1887-ci ilin yanvarında V. V. Kuzmin xəstələndiyi üçün müvəqqəti redaktorluq ehtiyatda olan podpolkovnik Evlampi İvanoviç Starsevə tapşırılır. O, may ayınadək redaktorluq edir, polis departamenti Starsev haqqında pis xasiyyətnamə verdiyi üçün onun redaktorluğunu təsdiq etmək mümkün olmur. Sonra bir müddət qəzetə yerli gimnaziyanın müəllimi V. P. Liçkus – Xomotov (1887-1888), bir müddət “Qafqaz” qəzetinin əməkdaşı Pyotr Trofimoviç Qordiyeviski (1888-1889) redaktorluq edir. 1889-cu ildə qəzetin 82-ci nömrəsindən sonra onun redaktoru vəsifəsində Nikolay Aleksandroviç Sokalinskini görürük. Əvvəllər hərbi qulluqda olmuş N. Sokolinski Qafqaza 1878-ci ildə gəlmişdi. 1882-ci ildən jurnalistlik fəaliyyətinə başlamış, VII “Kavkazskoye obozreniye”, “Novoye obozreniye” və “Kaspi” qəzetlərində işləmişdi. O, “Kaspi” qəzeti səhifələrində “Cümə müsahibələri” başlığı altında felyetonlar yazırdı (81).

N. Sokalinski "Kaspi" qəzetinə 8 il redaktorluq etmişdir (1889-1897). Onun fəaliyyəti dövründə qəzetə müvəqqəti olaraq S. K. Mixaylov (1890), M. A. Şahtaxtinski (1891-iyun-avqust), M. A. Uspenski (1892), K. M. Karyagin (1894-1897, müxtəlif illərdə) redaktorluq etmişlər. 1897-ci ildə qəzetin tirajı 2. 400-ə qalxmışdır.

1897-ci ildə N. Sokolinskinin ölümündən sonra "Kaspi" qəzeti redaksiyasında bəzi dəyişikliklər baş verir. Qəzetin nəşirliyini Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz üzərinə götürür və redaksiyanı Nikolayevski (indiki Kommunist) küçəsindəki binaya köçürür. Redaktorluq vəzifəsi Əlimərdanbəy Topçubaşova tapşırılır. O, qəzeti 24 iyun 1898-ci ildən 1907-ci ilin oktyabrınadək redaktə edib. Ondan sonra qısa bir müddətdə qəzetin redaktorluğunu Əlibəy Hüseynzadə təyin olunub.

1907-ci ilin axırlarından 1919-cu ilədək qəzetin başında A. Veynberq dayanıb. Bu müddətdə qəzet təkcə Qafqazda deyil, Rusiyanın bir sıra şəhərlərində, xarici ölkələrdə də yayılırdı.

"Kaspi" qəzeti Bakı burjuaziyasının təşəbbüsü ilə, onun mənafeyini müdafiə etmək üçün yaradılmışdı. Kapitalistlərin, bütün istismarçı siniflərin nöqtəyi-nəzərinə mətbuat ancaq onların hakimiyyətini möhkəmləndirməyə xidmət etməlidir. "Kaspi" də belə bir arzunun nəticəsi olaraq meydana çıxmışdı. Təsadüfi deyil ki, qəzet ilk nömrəsindən başlayaraq, süqutu dövrünədək müxtəlif dövrlərdə burjuaziyanın mənafeyini özünəməxsus formalarda, üslubda müdafiə etmişdir. Nəşrinin birinci ilində qəzet özünə olduqca az tərəfdar tapmışdı. Qəzetin 10 illiyi münasibəti ilə verilən bir məqalədə deyilir: "Kütlə yeni mətbuat orqanını şübhə ilə, bir çoxu isə sərt qarşıladı. Bütün ziyalıların içərisində məqalələrini yeni orqanda çap etdirmək qərarına gələn, özü də çox gizli surətdə, bir-iki nəfər adam güc-bəla ilə tapıldı" (82).

Nəşrinin ilk on ilində "Kaspi" əyalət qəzeti səviyyəsindən yuxarı qalxmamışdı. Neft sənayesindən, sənayenin digər sahələrindən, Zaqafqaziya dəmir yolundan, ticarətdən, kənd təsərrüfatından, mədəniyyət və məişətdən bəhs edən yazılarda geniş ictimai məsələlər qoyulmurdu. Mövcud qayda-qanunlar tənqid edilmirdi. Məzmunca zəif ədəbi-bədii əsərlər çap olunurdu. Zəhmətkeş xalqın həyatı mənafeyi qəzet səhifələrində öz əksini tapmırdı.

Sonrakı onillikdə qəzetin mövzu dairəsinin xeyli genişləndiyinin şahidi oluruq. Qəzet öz ətrafına daimi yazan publisistlər toplayır, həyat hadisələrinə real menasibət bəsləyən bir sıra jurnalistlər qəzet səhifələrinə həqiqətləri çıxarmalı olurdular. “Teleqramlar”, “Xarici xəbərlər”, “Mətbuat xülasəsi” rublikaları altında gedən yazılarda Rusiyanın və xarici ölkələrin həyatından maraqlı əhvalatların verilməsi qəzeti ictimai-siyasi həyatın içərilərinə doğru aparırdı. Bu faktı unutmamaq olmaz ki, qəzetin müəlliflərinin əksəriyyəti çarizm siyasətini müdafiə mövqeyindən çıxış edir, yerli kapitalistlərə xoş gələn söz yazır, onların əqidələrinə ictimai don geydirməyə çalışırdılar. Belə mühərrirlərlə yanaşı, qəzetdə H. Zərdabi, N. Nərimanov, S. M. Qənizadə, M. A. Şaxtaxtinski və başqaları kimi publisistlər də çıxış edirdilər. Onların qaldırdıqları məsələlər qəzetin ümumi məsləki ilə daban-dabana zidd idi. 1905-ci il inqilabi ərəfəsində və inqilab dövründə bolşevik ideyaları özünə möhkəm yer eləmişdi. Bu ideyalar qabaqcıl ziyalıların qələmindən qəzet səhifələrinə keçirdi.

H. Zərdabi qəzetin nəşrinin ilk ilindən onun fəal əməkdaşı olmuşdur. H. Zərdabinin “Bizim kənd məktəblərimiz”, “Bədii sənaye məktəbxanaları”, “Amerikada əqli inkişafı əl əməyini birləşdirən məktəb sistemi” adlı məqalələrində elmin, təhsilin həyatla əlaqəsi məsələsi irəli sürülürdü.

H. Zərdabinin “Kaspi” də redaktorluğu dövründə jurnalistlər heyəti demokratik görüşlü ziyalılar hesabına zənginləşmişdi. Hüseyn Minasazov, Eynəlibəy Sultanov, Rəhimbəy Məlikov və başqaları qəzetə tez-tez yazırdılar.

M. Şaxtaxtinski də “Kaspi”də ictimai siyasi mözuda publisist yazılarla çıxış etmişdir. Müxtəlif vaxtlarda “Kaspi” qəzetinin səhifələrində Azərbaycan məşhur maarifçi-demokratları M. Mahmudbəyov, F. Köçərli, rus müəlliflərindən N. Kozerenko, E. Bondareko və başqaları iştirak etmişlər. 1902-ci ildə C. Məmmədquluzadə Dəlmə bağları haqqındakı ilk məqaləsini “Kaspi” qəzetinə göndərmişdir (83).

Məşhur müəllim və ictimai xadim M. Sidqi qəzetlə sıx əlaqə saxlayırdı.

Lənkəran ibtidai məktəbinin müəllimi Teymurbəy Bayraməlibəyov şifahi xalq ədəbiyyatını toplayıb qəzetdə dərc etdirirdi. Mahmudbəy Mahmudbəyov xalq dastanlarını təhlil edib rus oxucularına çatdırırdı.

2. 1. “ŞƏRQİ – RUS” QƏZETİ

“Kəşkül” qəzeti bağlandıqdan sonra Tiflisdə Azərbaycan dilində mətbuat orqanı yaratmaq üçün bir neçə dəfə təşəbbus olmuşdur. Məsələn, Məmmədağa Şaxtaxtinski 1896-cı ildə Azərbaycan dilində “Tiflis”adlı, Kamal Ünsizadə isə 1900-cü ildə “Danış” adlı qəzet çıxarmaq istəmişlər. Lakin onların təşəbbüsü fayda verməmişdir.

1902-cü ildə M. Şaxtaxtinski Rusiyaya qayıtdıqdan sonra qəzet çıxarmaq eşqi onda daha da güclənir. O, öz doğma Şaxtaxtı kəndindəki ata mülkünü sataraq Tiflisə köçüb mətbəə təşkil edir. Yeni qəzet çıxarmaq haqqında hökumətə ərizə verir. Eyni zamanda əməkdaşlar barəsində fikirləşir. 1903-cü ilin əvvəllərində M. Şaxtaxtinskinin təşəbbüsü müsbət nəticələnir.

M. Şaxtaxtinskinin “Şərqi – rus” adlandırdığı qəzetin birinci nömrəsi 1903-cü il martın 30-da çıxmışdır. Əvvəllər o, həftədə üç dəfə buraxılırdı. 1904-cü il iyunun 8-dən etibarən gündəlik qəzetə çevrilmişdir.

“Şərqi - rus” qəzeti Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixində mühüm yerlərdən birini tutur. O, XX əsrin ilk Azərbaycan qəzetidir, həm də ilk gündəlik Azərbaycan qəzetidir. Bu qəzetin səhifələrində müxtəlif xalqların nümayəndələri iştirak etmişlər. Onu “Əqsayi şərqdən Çin hüdudlarındanək yayılan, din ayrı, dil ayrı ziyalıların qabaqcıl fikirlərinin “vıstavkası” (84) adlandırırdılar.

Görkəmli şərqsünas Lüsüen Büva Parisdə çıxan “Jurnal Aziyatik” məcmuəsində dərc etdirdiyi “Azərbaycan türklərində bir siyasi-ictimai qəzet” sərəlvhəli məqaləsində “Şərqi – rus” yüksək qiymətləndirilmişdir: “Qafqazın türk müsəlmanlarını maarifləndirmək və savadlandırmaq məqsədi ilə “Şərqi - rus” qəzeti bütün əməkdaşları istək, arzu və fikirlərini açıq söyləməyə, onları müdafiə etməyə çağırır”.

“Şərqi-rus” qəzetində redaktorluğu dövrü M. Şaxtaxtinskinin həyatının və yaradıcılığının çox mühüm və maraqlı çağlarıdır. O, qəzetdə “Qəzetnəvis” imzası ilə öz dövrünün ən aktual məsələlərindən bəhs edən məqalələr yazmış, böyük ideallar uğrunda çarpışmışdır.

“Şərqi-rus” nömrələrinin birində öz məsləkini belə bəyan etmişdi: “. . . bizim borcumuz həqayiqnəvislikdir: yaxşılığı dediyimiz kimi yamanlığı da gizlətməyəcəyik.

Biz meydana onun üçün çıxdıq ki, xalqa doğru söz deyək və nəinki ona-buna vicdanfüruşanə mədhiyələr oxuyaq. Biz İbn-Xəldunuq, Qaani deyilik”.

Həqiqətən də qəzetin mühərrirləri ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın mühüm cəhətlərini işıqlandırır, yoxsul kütlənin mənafeyini müdafiə edirdilər. Qəzet xalqın ağır vəziyyətini görərək yazırdı: “Tüstü və baş pulu deyilən xərçdən azad olmağın əvəzində rəiyyətlərin boynuna mülkədarlarla bərabər padşahlıq torpaq vergisi təhmili gəlmişdir. . . Bu növ xərclər rəiyyətlərin çoxuna ifrat artıq düşübdür və onlara nəhayətdə ağır yük olubdur”.

Qəzetdə əlifbanın yeniləşdirilməsi, hicab məsələsi, maarifin yayılması, məktəblərdə tədrisin yaxşılaşdırılması və. s məsələlər qaldırılmış və həmin məsələlər barəsində çoxlu yazı dərc olunmuşdur. “Şərqi – rus”un səhifələrində mədəniyyət, ədəbiyyat, dil məsələlərinə xüsusi yer verilirdi. L. Tolstoydan Azərbaycan dilinə ilk tərcümələr bu qəzetin səhifələrində çıxmışdı.

Lakin qəzet getdikcə müəyyən məsələləri dolaşmaq, dumanlı şəkildə oxucuya çatdırmaq yoluna qədəm qoydu. Məsələn, milli bərabərlik və azadlıq, dil birliyi, söz və fikir azadlığı kimi məsələlər barəsində mücərrəd yazılar verdi. “Tərcüman” qəzetinin redaktoru İ. Qasprinskiyin əlifba məsələsi üstündə M. Şahtaxtinskiyin kəskin tənqid etməsi də “Şərqi - rus”u xeyli nüfuzdan saldı. Bəzi hallarda qəzet liberal mövqe tuturdu. Bunu hər şeydən əvvəl dövrlə əlaqələndirmək lazımdır. “Şərqi – rus” həm inqilabi mübarizənin qızıışdığı, həm də mürtəce hakim təbəqələrin təzyiqinin artdığı bir zamanda buraxılırdı. O dövrdə hər bir ictimai cərəyan mətbuat orqanını öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. “Şərqi - rus” da gah mürtəqqi – demokratik, gah mürtəce istiqamətə yuvarlanırdı.

Aydındır ki, belə bir şəraitdə qəzet ardıcıl demokratik mövqe tuta bilməzdi. Tənqiddə liberallıq “Şərqi - rus”a bəzən çox baha başa gəlirdi. Məsələn, qəzetin birinci nömrəsində qəzetin əməkdaşları böyük cəsarətlə millət atası hesab olunan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Tiflisdə müsəlman məktəbini hamiliyə götürüb lakin heç bir kömək göstərməməsi tənqid etmişdilər. Bunun üstündə Bakıdakı jurnalistlər, o cümlədən Əhmət bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdanbəy Topçubaşov qəzetin üzərinə hücumlar edirdilər. İlk vaxtlarda qəzet onlara qarşı kəskin, prinsiplial cavablar verir, onları

“Hacı Zeynalabdinin qələm qocuları” adlandırır. Məqalələrin birində qəzet yazırdı: “Mərdan bəy və Əhməd bəy kimilərdə prinsip, məslək nə gəzir? Bunlar ac qurdlardır ki, neft sayəsində dövlətlənən Bakıya yığılıb, Əlinin bərkünü Vəlinin başına qoyub, ciblərini doldururlar. Məzəsi budur ki, boylə çapovulçuların hələ iddiası odur ki, mən bunları pişvayı – islam tanıyıb, bunların rəzalətini millət nəzərində fəzilət göstərəm” (89).

Sonralar nədənsə qəzetin redaktoru həmin jurnalistlərlə hətta ittifaq bağlamalı oldu. Bu ittifaq isə qəzeti məhvə doğru aparırdı. Sonralar Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda Azərbaycan dilində “Həyat” adlı qəzetin nəşrinə icazə aldı, Əhməd bəy Ağayevlə Əlibəy Hüseynzadə redaktor vəzifəsinə sahib oldular. M. Şahtaxtinski isə çıxılmaz vəziyyətdə qaldı. Qəzetin axıncı nömrəsi 1905-ci il yanvarın 15-də buraxılmışdır.

“Şərqi - rus” qəzetinin Azərbaycan mətbuatı tarixində ən böyük xidmətlərindən biri odur ki, Cəlil Məmmədquluzadə kimi görkəmli bir jurnalisti üzə çıxarmış, özündən sonrakı mətbuatda demokratik cəbhəni ardıcıl olaraq möhkəmləndirə bilən mahir bir redaktor yetirmişdi.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Şərqi - rus”da əməkdaşlığının maraqlı tarixçəsi vardır. 1903-cü ildə xəstə arvadını Tiflisə aparən Cəlil Məmmədquluzadə təsadüfən Şahtaxtinski ilə görüşmüş və onu “Poçt qutusu” hekayəsi ilə tanış etmişdir. Şahtaxtinski həmin hekayəni qəzetdə çap etməklə C. Məmmədquluzadəyə də Tiflisdə qalıb “Şərqi - rus” qəzetində iştirakını təklif etmişdir. O vaxtdan etibarən Mirzə Cəlil Tiflisdə yaşamış və jurnalistlik fəaliyyətini “Şərqi - rus”da davam etdirmişdir. O, qəzetdə “Poçt qutusu”ndan başqa “Kişmiş oyunu” adlı hekayə, L. N. Tolstoydan etdiyi “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” adlı tərcümə əsəri, “Arvad” adlı ruscadan tərcümə hekayəsini dərc etdirmiş, Naxçıvan müəllimlərindən Sidqinin vəfatına aid nekroloq yazmış, habelə çoxlu tərcümələr etmişdir. Mirzə Cəlilin rus və başqa xalqların ədəbiyyatı ilə əlaqəsi məhz “Şərqi - rus” qəzetində möhkəmlənmişdir. Qəzetin işində C. Məmmədquluzadədən başqa Ömər Faiq Nemanzadə və Səməd ağa Qayıbov da yaxından iştirak edirdilər. Burada M. Ə. Sabirin, A. Səhhətin, M. S. Ordubadinin əsərləri çap olunmuşdur.

“Şərqi - rus” qəzeti bağlandıqdan sonra C. Məmmədquluzadə özü müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə düşür. Bunun üçün çox əlləşir. “Şərqi - rus” qəzeti mətbəəsinin işsiz qaldığını görüb ondan istifadə etmək istəyir. Lakin mətbəəni almaq üçün külli miqdarda

pul lazım idi. 1905-ci ilin ortalarında Mirzə Cəlil Ömər Faiq ilə birləşib o zaman Tiflisdə yaşayan naxçıvanlı Məşədi Ələsgər Bağirovun maddi köməyi ilə mətbəəni satın alır. Onlar mətbəəyə “Qeyrət” adı verirlər. “Qeyrət” mətbəəsinin işə düşməsi ilə C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığının ikinci dövrü başlayır. Hələ “Molla Nəsrəddin”in nəşrinə qədər C. Məmmədquluzadə mətbəədə onlarca kitab, intibahnamə və vərəqə buraxmışdır.

C. Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə qədər Tiflisdə çıxan qəzetlərdə iştirak etmişdir. 1905-ci ilin dekabrında Tiflisdə “Kavkazski raboçi listok” adlı bir qəzet buraxılırdı. Bu qəzetin 17 nömrəsi çıxmışdır. Cəmi 23 gün davam etmişdir. Qəzetin birinci nömrəsində Marks və Engelsin şəkli verilmişdir. İkinci nömrədə rəsmi olaraq bildirilir ki, qəzet **RSDFP** Qafqaz ittifaqının orqanıdır.

Qəzetin üçüncü nömrəsində C. Məmmədquluzadənin “Binəsiblər” adlı məqaləsi çıxmışdır. Məqalə bir qarın çörək üçün yurdundan-yuvasından didərgin olub Rusiya torpaqlarına gəlmiş İran fəhlələrinə həsr olunmuşdur.

C. Məmmədquluzadə “Kavkazski raboçi listok” qəzetindən başqa “Tiflisski listok” adlı liberal rus qəzetində, “Vozrojdeniye” adlı demokratik ruhlu qəzetdə də iştirak etmişdir. “Tiflisski listok” qəzetində onun “Yeni ibtidai məktəblərdə tatar dili”, “Xeyirxah təşəbbüs” adlı məqalələri çıxmışdır. Birinci məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisinə olan laqeyd münasibət, ikinci məqalədə isə o zamankı məhkəmə işləri tənqid olunur.

“Vozrojdeniye” qəzetində (1905-ci il) C. Məmmədquluzadənin iki məqaləsi çıxmışdır. “Aspisova xanım, bəs müsəlman qızları üçün məktəb hani?” və “Həblülmətin” qəzeti Haqqa konfransının yekunları haqqında”.

C. Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə qədər təkcə mətbuat orqanlarında çıxış etməklə kifayətlənmirdi. O, bədii əsərlər də yazır, cəmiyyəti-xeyriyyələrdə iştirak edir, xalqın azadlığı və müstəqiliyyəti uğrunda qızğın mübarizə aparırdı.

2. 2. 1905-ci il İNQILABI DÖVRÜNDƏ VƏ SONRA AZƏRBAYCAN MƏTBUATININ İNKİŞAFI

XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində Bakı Rusiyanın iri sənaye və inqilabi hərəkət mərkəzlərindən birinə çevrilirdi. 1903-cü il iyul nümayişi, 1904-cü il dekabr tətili bütün Rusiyaya səs salmışdı. Rusiyanın başqa ucqarlarına nisbətən Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda inqilabi şüur daha erkən oyanmışdır. Buna səbəb Bakı neft sənayesinin Rusiya kapitalizmi sayəsində sürətlə böyüməsi olmuşdur. Azərbaycanda fəhlə hərəkətinin ilk addımları XIX əsrin 70-80-ci illərinə təsadüf edir.

1990-cü ilin yanvarında Lado Ketsxovelinin Bakıya gəlməsi və siyasi təşviqat fəaliyyəti yeni mərhələyə qədəm qoydu. “Lado neft şəhərində inqilabi işi canlandırdı, dərnəklərə həyat verdi. Bakıda təbliğat və təşviqat xarakterli gizli sosial-demokrat ədəbiyyatı görünməyə başladı. Çox tez-tez vərəqə və intibahnamələr yayılırdı” (92). Gizli ədəbiyyatın içərisində “İskra” qəzeti mühüm yer tuturdu. İlk nömrəsindən başlayaraq bu qəzet neft şəhəri fəhlələrinin dərin rəğbətini qazanmışdı. 1901-ci ilin baharında Bakıda RSDFP-nin leninçi-iskraçı məsləkli Bakı Komitəsi təşkil olundu. Bu komitə marksist ədəbiyyatını geniş yaymaq üçün ən qorxulu tədbirləri belə həyata keçirməkdən çəkinmirdi. V. İ. Leninin, “İskra” redaksiyasının, RSDFP Tiflis Komitəsinin yaxından köməyi ilə, 1901-ci ilin yayında Bakıda “Nina” adı ilə məşhur olan gizli mətbəə yaradıldı.

1901-ci ilin sentyabrından “Nina” mətbəəsində Leninçi “İskra” ideyalarını həyata keçirən “Brdzola” (“Mübarizə”) qəzeti nəşr edilməyə başlanmışdır. Bu qəzet sosial-demokrat qəzeti idi. “İskra” “Brdzola”nın ilk nömrəsini hərarətlə təbrik etmiş, onu ən böyük və mühüm hadisə kimi qiymətləndirmişdi (93).

Bakı bolşevik təşkilatı milliyətcə əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan ixtisasız proletarlar içərisində siyasi-tərbiyə işi aparırdı. Bakı Komitəsinin üzvləri, xüsusilə inqilabi işin spesifik şəraitini gözəl bilən A. Çaparidze azərbaycanlılar arasında ən fəal fəhlələri partiya işinə cəlb edirdilər. 1904-cü ilin axırlarında S. M. Əfəndiyevin, A. Çaparidzenin, Q. V. Fonşteynin fəal iştirakı ilə Bakıda sosial-demokrat “Hümmət” qrupu yaradıldı. “Hümmət” Bakı partiya təşkilatının ayrılmaz tərkib hissəsi idi və Bakı

Komitəsinin azərbaycanlı proletarlar arasında işləyən şöbəsi hüququ ilə fəaliyyət göstərirdi.

Hümmətçilər çox az bir vaxtda mətbuat vasitəsi ilə iş aparmaq vəzifəsini də yerinə yetirməyə başladılar, gizli mətbəə düzəltdilər, vərəqələr çap etdilər. **1904-cü ilin oktyabrında S. M. Əfəndiyevin və M. Mirqasımovun rəhbərliyi ilə “Hümmət” qəzeti nəşrə başladı.** Qəzetin səhifələrində mütləqiyyətə qarşı mübarizəyə həsr olunmuş materiallar verilir, zəhmətkeş qadınları kapitalın əsarətindən azad etmək zərurəti haqqında fikir yürüdülmür, xalqdan uzaq düşmüş və “qara camaatın” məişətini və dilini bilməyən ziyalılar töhmətləndirilir, ruhanilər ifşa edilirdi (95). Qəzetin cəmi 6 nömrəsi çıxmışdır. 1905-ci ilin fevralında “Hümmət” qəzetinin mətbəəsi polis tərəfindən dağıdılmış və qəzetin nəşri dayandırılmışdır.

Birinci rus inqilabının ilk çağlarında Bakı bolşeviklərinin rəsmi mətbuat orqanları yox idi. “Hümmət” qəzeti bağlandıqdan sonra onlar yeni bir orqan yaratmağa cəhd göstərsələrdə heç bir səmərə hasil etməmişdilər. Lakin Bakı bolşevikləri mərkəzi orqanlarda iştirak edir, habelə yerli burjuaziyanın “Baku”, “Həyat” kimi orqanlarının səhifələrində öz sözlərini inqilabçı kütləyə çatdırmağa bilirdilər.

Həmin ay bolşeviklər iki yerdə: Balaxanıda və Şəhər rayonunda yeni gizli mətbəə təşkil etdilər. Şəhər rayonunda bolşevik Məmmədbağır Axundovun evində yaradılan mətbəədə **1906-cı ilin aprelində “Bakinski raboçi” qəzeti nəşrə başladı. Mayın 26-da “Dəvət-Qoç” qəzetinin birinci nömrəsi buraxıldı. Dekabr ayında isə bolşevik “Təkamül” qəzeti çıxdı.**

1907-ci ildə Bakıda Azərbaycan dilində “Yoldaş” rus dilində “Bakinski proletari”, “Qudok” və digər mətbuat orqanları fəaliyyət göstərmişdir. İstər birinci rus inqilabı dövründə, istərsə də inqilabdan sonra Bakıda çıxan bolşevik qəzet və jurnalları kütlələri beynəlmiləçilik ruhunda tərbiyə edir, çarizmə qarşı zəhmətkeşlərin mübarizəsinə doğru yol göstərirdilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan jurnalistləri demokratik mətbuatın gözəl ənənələrini böyük müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirirdilər. C. Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Seyid Hüseyn, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Ü. Hacıbəyov, M. Şahtaxtinski, M. S. Ordubadi və başqaları inqilabi ideyaların, qabaqcıl Azərbaycan və

Rus ictimai fikrinin təsiri altında yeni bir məktəb yaratdılar. “Molla Nəsrəddin” jurnalı onların qələmi ilə qüdrətli bir orqana çevrildi. Bu jurnal Azərbaycanda inqilabi-demokratik mətbuatın bayrağı idi.

“Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə çıxan “Bəhlül”, “Azərbaycan”, “Zənbur”, “Məşəl” jurnalları ictimai-mədəni inkişafa kömək edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda uşaqlar, valideyinlər və müəllimlər üçün buraxılan “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” jurnallarında da inqilabi – demokratik ideyalara rast gəlmək olur. Azərbaycan xalqının görkəmli oğulları Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Y. V. Çəmənizəminli, R. Əfəndiyev, F. Köçərli, S. M. Qənizadə və başqaları inqilabi – demokratik orqanlarda iştirak etmişlər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları fəallaşmışdılar. Onlar əsasən “Həyat”, “Füyüzat”, “Təzə həyat”, “Şəlalə”, “Açıq söz”, “Dirilik” kimi mətbuat orqanlarında millətçiliyi təbliğ edən yazılara geniş yer verirdilər.

2.3. SATİRİK “MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALI

Gənc jurnalist C. Məmmədquluzadə 1906-cı il fevralın 21-də Tiflis qubernatoruna ərizə ilə müraciət edərək “Molla Nəsrəddin” adlı satirik-yumoristik jurnal çıxarmasına icazə istəmişdi. Bu təşəbbüsü o zaman Qafqazda Rusiyanın digər yerlərində çıxan Azərbaycan, rus və tatar qəzetləri bəyənmiş, bu barədə xəbərlər yaymışdılar. “İrşad”, “Həyat”, “Tərcüman”, “Vozrojdeniye”, “Kaspi”, “Baku”, “Novoye obozreniye”, “Kavkazskoye utro”, “Na povorote” qəzetləri “Molla Nəsrəddin”i çıxarmaq təşəbbüsü barədə oxuculara xəbər vermişdilər.

Jurnalın nəşrinə icazə verilməsi haqqında xəbəri ilk dəfə 1906-cı il fevralın 24-də “Novoye obozreniye” qəzeti, fevralın 26-da “Kavkazskoye utro” qəzeti, martın 1-də isə “Kaspi” qəzeti dərc etmişdi. Martın 4-də jurnalı çıxarmaq üçün Mirzə Cəlilə Tiflis qubernatoru dəftərxanası tərəfindən şəhadətnamə verilmişdir. Həmin şəhadətnamədə, habelə Qafqaz Senzurası Komitəsinə göndərilən təliqədə jurnalın proqramı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdi: 1. Məqalələr. 2. Kəskin tənqidlər. 3. Felyetonlar. 4. Məzhəki şeirlər. 5. Məzəli teleqramlar. 6. Satirik hekayələr. 7. Lətifələr. 8. Poçt qutusu. 9. Məzhəki elanlar. 10. Xüsusi elanlar. 11. Karikaturalar və illüstrasiyalar.

Həmin proqramla C. Məmmədquluzadə və Ömər Faiq jurnalın birinci nömrəsini hazırlamağa başlamışlar. **Jurnalın ilk nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də çıxdı.** C. Məmmədquluzadənin öz dili ilə desək “Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı”.

C. Məmmədquluzadə jurnalın ilk nömrəsinin çıxması münasibəti ilə Rusiyanın bir çox yerlərində təbrik məktubları almışdı. Redaktor bu təbriklərə aprelin 12-də “Na povorote” qəzeti, aprelin 14-də isə “Kaspi” qəzeti vasitəsi ilə öz səmimi təşəkkürlərini bildirmişdi.

Jurnalın birinci nömrəsi 1.000 nüsxə tirajla çap olunub yayılandan sonra az müddətdə “Molla Nəsrəddin”in adı dillərdə gəzməyə başladı. “İrşad” qəzeti yazmışdı: “Baxın Molla Nəsrəddinə”. Bu cəridə nə gözəl cəridədir. Nə qədər ağıl, zəka, məharət və zövq göstərir. Nəinki biz müsəlmanlar, bəlkə ən mədəni, ən mütərəqqi tayfalar belə cəridələri ilə fəxr edərlər” (96).

Oxucular jurnalı rəğbətlə qarşıladılar. Bəs çar hakim dairələri? “Molla Nəsrəddin”in 2-ci nömrəsi 2000 nüsxə tirajla çıxıb tez bir zamanda yayıldı. Bu nömrə polis idarələrini bərk təşvişə saldı. “İrşad” və “Baku” qəzetlərinin yazdığına görə jurnalın şəkilləri qırmızı rəngdə olduğu üçün Bakı polis idarəsi dərhal həmin nömrələri müsadirə etmişdi (97). Hacıbəyov “İrşad” qəzetində “Ordan-burdan” başlığı altında bu müsadirənin yığcam şərhini vermiş, axırda yazmışdı: “İndi zavallı “Molla Nəsrəddin” dustaqdır. Həbsxanada oturub, öz-özünə fikir edir: əcəba, ərbabi-hökumət bu qırmızı şeylərdən nə üçün belə ürkür?” (98)

Nəriman Nərimanov isə “Molla Nəsrəddin”in müsadirəsinə öz münasibətini bildirib fikrini belə yekunlaşdırırdı: “Afərin belə diqqətçillərə, afərin belə qanun sahiblərinə!” (99).

Din xadimləri, ruhanilər də jurnalı böyük qəzəb hissi ilə qarşıladılar. Ə.Haqverdiyev bu barədə öz xatirələrində yazır: “Mollalar jurnalı yazanları və oxuyanları təkfir edib deyirdilər: bu jurnal gərək bir müsəlmanın evinə girməsin, onu nəinki oxumaq, ələ belə almaq haramdır. Onu maşa ilə götürüb ayaqyoluna atmalıdır” (100).

Jurnalın nömrələri bir-birinin ardınca çıxıb yayıldıqca redaksiyaya təbrik, təşəkkür məktubları ilə yanaşı söyüşlər, təhdidlər, həcvlərdə gəlirdi. “Molla Nəsrəddin” qəzetlərin əsas mövzularından birinə çevrilmişdi. Qəzetlər arasında da onun tərəfdarları və əlehdarları əmələ gəlmişdi. Bolşevik mətbuatı “Molla Nəsrəddin”in cəsarətli və ağıllı fikirlərinə tərəfdar çıxır, onun düşmənlərinə qarşı barışmaz mövqedə dururdu. Batum polis idarəsi tərəfindən “Molla Nəsrəddin” jurnalının təqib olunmasına, onu oxuyanların “bədəfkarlar” siyahısına yazılmasına “Dəvət-Qoç” qəzetinin etirazını bildirmişdi (101).

1906-cı il mayın axırlarında Tiflis jandarm idarəsinin soldatları Ömər Faiq Nemanzadənin evini mühasirəyə almış, orada axtarış aparmışdılar. “Dəvət-Qoç” qəzeti dərc etdiyi bir xəbərdə bu hadisəyə mənfi münasibətini bildirmişdi.

Təhdidlərə, hədələrə, sensor təqiblərinə mərdliklə sinə gərəkək molla-nəsrəddinçilər jurnalın nəşrini davam etdirirdilər.

C. Məmmədquluzadə sensor tərəfindən jurnalda nəşr olunmasına icazə verilməyən şəkillərin və ya materialların yerini ağ saxlayır və yaxud “Bizdən asılı olmayan səbəblərə görə bu yer ağ qaldı” deyər yazırdı.

“Molla Nəsrəddin”in cəsarətli çıxışları onunla nəticələndi ki, 1907-ci il iyunun 8-də Tiflis general-qubernatoru jurnalın bağlanması haqqında əmr verdi. Bu hadisə xalqın böyük narazılığına səbəb oldu. Bakıdan, Şəkidən, Zaqafqaziyanın bir sıra başqa yerlərindən Tiflisə jurnalın nəşrinin bərpasını tələb edən məktublar gəlirdi. Qəzetlər etiraz bildirən məktublar çap edirdilər. “İrşad” qəzeti “belə düz məsləkli qəzetin meydandan çıxarılmasına” təəssüfləndiyini bildirmişdi. Qəzetdə Ömər Faiq Nemanzadənin “Molla Nəsrəddin” sərəlvhəli məqaləsi çap olunmuşdu. Müəllif jurnalın bağlanmasına səbəbkar olan mühafizəkar və cəhalətpərəst rühanilərini kəskin tənqid edirdi (102). Hökumət xalqın tələbləri qarşısında jurnalın bərpasına icazə verdi. Qısa fasilədən sonra jurnalın 23-cü nömrəsi iyulun 25-də çıxdı.

1908-1909-cu illərdə bir neçə dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalını bağlamağa təşəbbüslər edilmişdir. Jurnalın redaktoru və əməkdaşları haqqında irticaçı qüvvələr danoslar yazır, burjua mətbuatında məqalələrlə çıxış edirdilər. Ömər Faiq Nemanzadəni 9 gün həbsdə saxlamışdılar. 1908-ci ilin fevralında Mirzə Cəlilin öldürülməsi haqqında şayiələr yaymışdılar. Belə şayiələr yayanlara “İrşad” qəzeti çox tutarlı cavab vermişdi. “Bir-iki nəfər Məmmədquluzadələrin, Nemanzadələrin ölümü ilə elə bilirsiniz ki, “Molla Nəsrəddin”i öldürəcəksiniz?” Bunu biliniz ki, “Molla Nəsrəddin”i öldürmək mümkün olsa da, molla-nəsrəddinçiliyi öldürmək olmaz” (103).

“Molla Nəsrəddin”i bağlatdırmağa səy göstərən mürtəcə qüvvələrə qarşı “Baku” qəzetində dərc olunmuş 12 nəfərin kollektiv məktubu maraqlıdır. Məktubu imzalayanların arasında Qəzənfər Musabəyovun, Mirhəsən Vəzirovun və başqalarının imzası vardır. Məktubun bir yerində deyilir: “Mollanın işığını söndürmək istəyən düşmənlərə qarşı öz nifrətimizi bildirməklə, “Molla” ilə həmrəy olduğumuzu deyir, müsəlman demokratiyasına vicdanla xidmət edən “Molla Nəsrəddin” jurnalına uzun ömür arzulayırıq” (104).

1911-1912-ci illərdə jurnal üzərinə sensor hücumları yenidən qüvvətlənir. Tez-tez redaktorların dilindən iltizamlar alınırdı. Bunlar jurnalın müntəzəm nəşrinə mənfi təsir edirdi. Hətta 1912-ci ilin martında C. Məmmədquluzadə jurnalın nəşrini uzun bir müddətə dayandırmağa məcbur olmuşdu. Fasilədən sonra jurnalın ilk nömrəsi 1913-cü il yanvarın 13-dək çıxmamışdır. Əliqulu Qəmküsar redaktor köməkçisi təsdiq olunmuşdur.

Fasilədən sonra jurnal 1917-ci il fevralın 9-dan çıxmağa başlamışdır. Jurnal keçmişdə olduğu kimi yenə də öz nüfuzunu və məzəsini saxlayırdı. Lakin jurnalın nəşri çox da uzun davam etmədi. 1918-ci ilin yanvarında ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq jurnal yenidən nəşrini dayandırdı. Həmin ilin sentyabr ayında Tiflisdə Ə. Qarayevin redaktorluğu altında çıxan “Tartan-partan” jurnalı “Molla Nəsrəddin”in yoxluğuna işarə ilə deyirdi: “Molla Nəsrəddin” gedəndən bəri heç üzümüz gülmür” (107).

1920-ci ildə C. Məmmədquluzadə öz ailəsi ilə köçüb Cənubi Azərbaycana getmişdir. 1921-ci ilin fevralında o, jurnalın nəşrini Təbrizdə yenidən bərpa etmişdir. Təbrizdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 8 nömrəsi çıxmışdır.

Sovet hökumətinin təşəbbüsü ilə “Molla Nəsrəddin”in nəşri 1922-ci ilin noyabrında Bakı şəhərinə köçürülmüş və jurnal 1931-ci ilə qədər burada çıxmışdır. Jurnalın sonuncu nömrəsi 1931-ci il yanvarın 7-də buraxılmışdır.

Ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin”in Tiflisdə 370 nömrəsi, Təbrizdə 8 nömrəsi və Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakıda 398 nömrəsi çıxmışdır.

2.4. JURNALIN YARADICI HEYƏTİ VƏ MÜƏLLİFLƏRİ

“Molla Nəsrəddin” satirik yazıçıların, gülüş ustalarının mötəbər bir mərkəzinə çevrilmişdi. Şübhəsiz ki, C. Məmmədquluzadə onların içərisində əsas sima, məsləhətçi və böyük yoldaş idi. Ədib özü bu barədə yazır: “Molla Nəsrəddin” tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil. “Molla Nəsrəddin” bir neçə mənim əziz yoldaşlarımın qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşyam. (108). *Birinci nömrəsini əsasən Ömər Faiqin və rəssam Şmerlinqin qüvvəsi ilə çıxaran C. Məmmədquluzadə, sonralar jurnalın ətrafına ən müqtədir, ən istedadlı yazıçıları toplamışdır. Satirik şeir cəbhəsinin bayraqdarı Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə idi.* 1906-1911-ci illərdə onun “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdirdiyi satirik şeirləri yeni bir ədəbi məktəbin başlanğıcını qoymuşdu. Onu bütün Qafqazda, bütün Şərqdə tanıtdıran “Molla Nəsrəddin” olmuşdur. Bu jurnalda Sabir 40-dan çox gizli imza ilə şeir dərc etdirmişdir. Ən çox işlətdiyi imzalar bunlar idi: “Hop-hop”, “Əbunəsr Şeybani”, “Güləyən”, “Cingöz bəy” və s.

Sabir hansı mətbuat orqanında iştirak edirsə-etsin, yenə də “Molla Nəsrəddin” şairi idi. O, “Molla Nəsrəddin”in qiymətli tapıntısı idi. C. Məmmədquluzadə yazırdı: “Biz Sabiri və Məşədi Sijimqulunu axtarırdıq” (110) Sabir də, Məşədi Sijimqulu imzası ilə yazan Əli Nəzmi də özlərini mərd-mərdanə “Molla Nəsrəddin” meydanına tullamışdılar. C. Məmmədquluzadə “Məşədi Sijimqulu Kefsiz” sərlövhəli məqaləsində Sabirin və Ə. Nəzminin əsil qiymətini vermişdir: “Molla Nəsrəddin” dünyasında, “Molla Nəsrəddin”ə yaraşan şivənin məzəliliyi və duzluluğunda, məharət və lətafətdə Sabirə yavuş gələn və ona əvəz olan-birinci Məşədi Sijimqulu Kefsiz olubdur”.

Əli Nəzmi “Molla Nəsrəddin”dən əvvəl “Şərqi-rus” qəzetində iştirak etmiş, “Molla Nəsrəddin”ə nəzm və nəsrətlə satirik əsərlər göndərmiş, bir müddət jurnalın redaktoru olmuş, Sovet hakimiyyəti illərində də fəal molla-nəsrəddinçi kimi şöhrət qazanmışdır.

1907-ci ildən başlayaraq “Molla Nəsrəddin”də digər görkəmli ədib-**Əliqulu Qəmküsar** mənzum və mənşur əsərləri ilə çıxış etmişdir. Onun əvvəllər “Xadimi millət”, “O taylı”, sonralar isə “Cüvəllağı”, “Cüvəllağı bəy”, “Sarsaqqulu bəy” təxəllüsü ilə çıxan şeirləri oxucular arasında böyük şöhrət qazanmışdı.

“Molla Nəsrəddin” görkəmli yazıçı və dramaturq **Ə. Haqverdiyevin** də nəzərini cəlb etmişdi. 1907-ci ildə o, “Xortdan” imzası ilə “Cəhənnəm məktubları” başlığı altında məşhur məqalələrini yazmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində Ə. Haqverdiyev bu məqalələri bir süjet ətrafında birləşdirmiş “Odabaşının hekayəsi”ni də əlavə edərək ayrıca kitabça halında buraxdırmışdır. Ə. Haqverdiyevin “Molla Nəsrəddin”də seriya ilə buraxılan ikinci əsəri “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”dir. Həmin sərlövhə altında Haqverdiyevin yazıları 1908-ci ildə, “Marallarım” seriyasından hekayələri isə 1910-1913-cü illərdə dərc olunmuşdur.

“Molla Nəsrəddin”in mövhumat, cəhalət, avamlıq əleyhinə, molla və seyidlər, hər cür dini təəssübkeşlər haqqında yazan müəlliflərdən biri **M. S. Ordubadi** idi. O, ən çox “Hərdəmxəyal” təxəllüsü ilə yazırdı. 1905-ci il inqilabının təsiri ilə Şərqdə başlanan azadlıq hərəkatına M. S. Ordubadi, C. Məmmədquluzadə, Sabir və digər görkəmli sənətkarlarla birlikdə jurnala inqilabi ideyalar gətirmişdi.

Bunlardan əlavə, jurnalın mühərrirləri sırasında **Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Əli Razi Şəmsizadə, C. Cabbarlı, Əli Məhzum İrəvani, Bayraməli Hammal, Müceyri, Süleyman Məlikov** və başqaları da var idi. “Molla Nəsrəddin” bu cür qələm dostlarının yaxından köməyi ilə **Şmerlinq, Rotter, Ə. Əzimzadə, X. Musayev, Əli Behzad** kimi rəssamların sənətkarlıq qüdrəti sayəsində mövzularını daim genişləndirir, həyatın bütün sahələrinə əl ata bilirdi.

Azərbaycan jurnalistikasının sonrakı inkişaf mərhələsini təşkil edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı öz səhifələrində dövrü üçün aktual olan məsələlərlə yanaşı ana dili məsələsinə də geniş yer vermiş və formalaşmaqda olan jurnasiltikada jurnalistlərin öz ana dilində xalqla ünsiyyətini xüsusi vurğulamışdır. Bütün bunlar da Azərbaycan jurnalistikasının sonrakı inkişafına güclü təkan vermişdir. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan jurnalistikası bu gün “Əkinçi” qəzeti və “Molla Nəsrəddin” jurnalının cızdıqları yolla irəliləyir.

NƏTİCƏ

Diplom işində mövzunun aktuallığı işıqlandırılmış, tədqiqatın məqsədi, predmeti və obyektı, işdəki elmi yenilik haqqında məlumat verilmişdir. İlk mətbu nəşrlərimiz bölməsində Azərbaycanda ilk mətbu orqanlarının yaranması, inkişafı və təşəkkül mərhələləri işıqlandırılmış, qaranlıq qalan məsələlər aydınlıq gətirilmişdir. “Tiflis əxbarı”, “Zakavkazski vestnik” və “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” qəzetlərinin yaranma tarixi araşdırılaraq, bu qəzetlərin jurnalistikamızın inkişafındakı yeri məsələlərini aydınlıq gətirilmişdir. “Əkinçi” qəzetinin nəşri və fəaliyyəti araşdırılmış, eləcə də “Əkinçi” qəzetinin başlıca mövzuları barədə ətraflı və müfəssəl şəkildə məlumat verilmişdir. “Ziya (“Ziyayi – Qafqaziyyə”) qəzeti , “Kəşkül” jurnalı və qəzetinin nəşri tarixi müəyyənləşdirilmiş və fəaliyyətində hansı mövzuları işıqlandırdığı aydınlaşdırmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda rus dilində çıxan mətbuat orqanları. Azərbaycan jurnalistlərinin bu mətbuat orqanlarında iştirakı məsələləri araşdırılmışdır.

1905-ci il inqilabı dövründə və sonra Azərbaycan mətbuatının inkişafı tarixi və bu inkişaf tarixində satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolu məsələsi aydınlaşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. N. N. Zeynalov. Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı, 1973
2. F. Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1974, Səh. 114
3. H. Zərdabi. Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi. “Həyat” qəzeti, 1905, N – 129
4. “Əkinçi” qəzeti, 21 avqust 1875 – ci il.
5. “Əkinçi”, 1875 N – 3
6. “Əkinçi”, N – 1
7. “Əkinçi”, N – 2
8. “Əkinçi” N – 6
9. “Əkinçi” N – 7
10. “Səda” qəzeti 1910, N – 57
11. Kaspi qəzeti 1887, N – 125
12. “Ziyyə – Qafqaziyyə” qəzeti 1880, N – 1
13. “İrşad” qəzeti, 16 aprel 1906
14. N. Axundov. Sənədlərin dili ilə Bakı, 1980
15. Hənifə xanım Məlikova “Həsən bəy Məlikov Zərdabının tərcümeyi halı”, 1939, N-6
16. “Azərbaycan mətbuatı tarixi”, “Təhsil”, 2006
17. Abid Tahirli. “Azərbaycan mühacirət mətbuatı”, Bakı, 2002
18. A. Əliyev “Mirzə Cəlil və Azərbaycan mətbuatı”, Bakı, Elm. 2005
19. “Molla Nəsrəddin jurnalının nəşri tarixindən”, Bakı, Çarşıoğlu. 2009
20. İ. Ağayev “Tarixi yaddaşımızın böyük yadigarı”, Bakı, Elm, 2006
21. F. Hüseynov “Molla Nəsrəddin və Mollanəsrəddinçilər”, Bakı, Yazıçı, 1986